

İSTANBUL'UN ORTADAN KALKAN BAZI TARİHİ ESERLERİ

Semavi Eyice

II

Bostan camii, Kızlarağası Abbas Ağa hamamı, Çukurçeşme hamamı,
Kasum Ağa mescidi.

Bu yazımı İstanbul hamamlarının sanat değerini takdir ederek bugün çoğu tahrif edilen bu yapıları, eseri ile yaşatan

Dr. Heinrich Glück

(1889 - 1930)

'ün hâturasına sunuyorum.

İstanbul'un tarihî eserlerinin deprem, yangın gibi felâketlerin yanında zaman zaman imar adı altında yapılan bir takım şehir düzenlemelerinin kurbanı oldukları bir gerçekdir¹. *Tarih Dergisi*'nin

* Dipnotlarda sık başvurulan bazı yayınlar kısaltılmış başlıklar ile gösterilmiştir. Bunların listesi aşağıdadır:

Ayverdi-Barkan, *Tahrir defteri* = Ekrem Hakkı Ayverdi ve Ömer Lütfi Barkan, *İstanbul Vakaflar tahrir defteri*, 953 (=1546) tarihli, İstanbul 1970.

Hadika = Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadikatî'l-cevâmi*, İstanbul 1281. Belediye, *Rehber* = İstanbul Belediyesi, *İstanbul şehir rehberi*, İstanbul 1934.

Pervititch, *Plan* = J. Pervititch (Pervitîç de yazılı), *Türkiye Sigortacilar dairesi merkeziyesi tarafından hazırlatılan İstanbul sigorta haritaları*, 57 X 81 cm ölçüsünde ve 1:500-1000 ölçüğinde renkli haritalar, İstanbul 1934 - 1940.

Camiler haritası = Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn mensuplarının hazırlananarak H. 1264 (=1847/48)'de taş basması olarak yayınlanmıştır.

Bu yazımızı hazırlarken, Şinasi Akbatu Bey bîlhassa VII ve VIII numaralı eserlerde, kıymetli yardımدا bulunmuştur. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlarım. Verdikleri notlar §.A. işaretî ile gösterilmiştir.

1 İstanbul'un «imar» adı altında yıkıtılan eski eserleri hakkında bir liste ile iki ayrı makale yayınlanmıştır: Anonim, *Sabık devirde İstanbul'un imarı münasebetiyle yıkılan eski eserlerin elde edilen eksik listesidir*, «*Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*» sayı 223 (ağustos 1960) s. 7; Fazıl Ayanoğlu, *İstanbul'da yola kalbedilen cami ve saire*, «*Vakaflar*

geçen sayısında böyle ortadan kalkan beş eser üzerinde durarak bunlar hakkında toplayabildiğimiz bilgileri bir araya getirmiş ve bu notları elde edilebilen resimler ile de zenginleştirmiştir². Bu defa aynı seride devam edecek ve şehrin çeşitli köşelerinden lüzumsuz ve hattâ sebebsiz ortadan kaldırılarak yok edilmiş tarihi eserlerinden bir kaçının daha hiç değilse hatırlarını bu sahifelerde yaşatmağa çalışacağız.

VI

Bostan (veya Bostancıbaşı Abdullah Ağa) camii

Levhə : I - V

Resim : 1 - 9

Bostan camii, Aksaray'dan Yedikule'ye doğru uzanan cadde- nin, kenarında bulunuyordu. Aksaray meydanından güneye doğru inen Namık Kemal caddesi 90 derecelik bir köşe halinde Batıya döner ve Küçük Langa caddesi adı ile devam ederdi ki bu durumu Belediye'nin 1934 de yayınlanan İstanbul plânında görmek kabilidir³. Bostan camii, Namık Kemal caddesinden Küçük Lânga cadde-

*Dergisi** VIII (1969) s. 329-334 ayrıca 9 levhada 32 resim; Behçet Ünsal, *İstanbul'un imarı ve eski eser kaybı*, «Türk sanatı tarihi araştırma ve incelemeleri», II (1969) s. 6-61, resimli. Bu çalışmaların hepsi yok olan eserler hakkında kısa notlar ve bazı resimler vermektedir. Halbuki *Tarih Dergisi* sayfalarında silüürmeği düşündürülmüş yazılarında biz yok edilen eserler hakkında toplayabildiğimiz bütün bilgi ve resimleri bir araya getirerek o eserler için bire monoğrafya yapmayı uygun bulduk. Bu bakımından bu yazılarımız, yukarıda başlıklarla verilen çalışmalarдан daha değişik bir karaktere sahiptir. Biz de 1956-1960 «imar»ında yıkılan eserlere dair uzunca bir liste hazırlamış bulunuyoruz. Şinası Akbatu da *İstanbul'un kaybolan camileri*, başlığı altında *İstanbul Ekspress* gazetesinde 11 mart 1959 - 8 nisan 1959 tarihleri arasında 28 küçük makale yayinallyarak, çeşitli sebeplerle ortadan kaldırılan camilerden bahsetmiştir.

² Semavi Eyice, *İstanbul'un ortadan kalkan bazı tarihi eserleri*, I: *Çobançavuş, Adılışah Kadın, Hoca Teberruk, Revanî Çelebi ve Yayla camileri*, «Tarih Dergisi» sayı 26 (1972) s. 129-164 ayrıca, lev. I-XX. Bu vesile ile, lev. VIII, resim 15'deki bir hatayı da burada düzeltmek isteriz. Rahmetli A. Sâim Ülgen tarafından verilen bir krokide Adılışah Kadın camiin yan cephelerinde dörder pencere gösterilmiştir. Halbuki Vakıflar idaresi mimarları tarafından 1973'de yerinde yapılan incelemede üç pencere olduğu anlaşılmıştır. Zaten eski fotoğraflarda da böyle olduğu fark edilmektedir.

³ Belediye, *Rehber*, parça 11.

sine sapıldığından hemen sol tarafda bulunuyordu. Belediye plânında burası o tarihlerde Çakır Ağa mahallesi sınırları içinde olarak gösterilmiştir. 1937'de tamamen ortadan kaldırılan bu eski eserin arası bir süre boş olarak darduktan sonra 1940'a doğru yerinde ufak bir apartman yapılmıştır.

Hadikatü'l-cevâmi'e göre, Bostan camii adı altında kayd edilen bu eserin kurucusu Bostancıbaşı Abdullah Ağa olup, Langa bostanlarına komşu olduğundan cami'e Bostan camii denilmiştir. Aynı hayır sahibinin Boğaziçi'nin Anadolu yakasında İstavroz köyünde yani Beylerbeyi'nde başka bir camii ile ayrıca Kısıklı'da da bir mescidi vardır⁴. *Hadika*'nın ayrıca işaret ettiğine göre Bostancıbaşı Abdullah Ağa, Kısıklı'daki mescidi civarında gömülüdür. «... üçünün dahi vakıfı İstanbul'da vâki Valide camiine îlhak olunmuşdu.» dedikten sonra *Hadika* yazarı, Sultan I. Abdülhamid (1774 - 1789)'in İstanbul'da Bahçekapı semtinde türbesi etrafında İmareti ve Boğaziçinde Beylerbeyi'nde büyük camii yaptırdığında, Abdullah Ağa'nın vakıflarını kendi vakıflarına kattığını bildirmektedir. *Hadika*'da —eski adı ile İstavroz köyündeki— camiden bahsedilirken, kurucusunun «...merkadının Kısıklı'daki mescidinin hazırlı�ında...» olduğu ve mezartaşında ölüm tarihi olarak H. 1000 (= 1591/92) tarihinin yazılı bulunduğuna işaret olunmaktadır⁵. Abdullah Ağa'nın vakıflarının sonra başka vakıflara katıldığı hu-

⁴ *Hadika*, I, s. 57-58; Tahsin Öz, *İstanbul camileri*, I, Ankara 1962, s. 37, no 49; ile Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, *Bostan camii* maddesi, VI (1963) s. 2963'de verilen bilgiler *Hadika*'ya dayanmaktadır. Mimarisi hakkında tamamlayıcı notlara sahip değildir. Bostan veya Bostancıbaşı Abdullah Ağa camii münasebetiyle *Hadika*'nın üç değişik yazma nüshasına baş vurularak bunlarda verilen bilgi baskı nüsha ile karşılaştırılmış ve değişik bir husus ile karşılaşılmamıştır. Her üç yazmada da Abdullah Ağa'nın H. 1000 tarihinde olduğu bildirilmektedir. Başvurulan yazmalar şunlardır: Üniversite Ktp. no. T. 8872, var. 30; Süleymaniye Ktp. (Esad Efendi Ks.) no. 2248, var. 18; Topkapı Sarayı Ktp. (Hazine Ks.) no. 1396 [H. 1568] var. 25.

⁵ *Hadika*, II, s. 181-182; Mehmed Rârif, *Mirat-i İstanbul*, İstanbul 1314, I, s. 196 (*Hadika*'nın verdiği bilgiyi tekrarlamakla, bu camiin tamirleri hakkında tafsîlâtla beraber, H. 1248 (=1832/33) tarihli kitabesinin kopyasını da vermektedir); Şirket-i Hayriye, *Boğaziçi salnâmesi*, İstanbul 1330, s. 124; Tahsin Öz, *İstanbul camileri* II, Ankara 1965, s. 33. Beylerbeyi sarayıının bahçesi altından geçen tünelin Karadeniz tarafındaki ucundan çıkışlığında az ileride sağ tarafındaki çukur arazide, etrafi ağaçlarla çevrili olarak görülen küçük cami İstavroz-Abdullah Ağa camiidir ve bugün kullanılmaktadır. İstavroz-Beylerbeyi adları hakkında kıl. Sâmiha Ayverdi, *Boğaziçi'nde tarih*, İstanbul 1966, s. 355 vd.

susundaki not da tekrarlanmaktadır⁶. Aynı eserin Kısıklı' mescidi'nden bahsedilen bölümünde ise, Abdullah Ağa'nın 1000 (= 1591/92) tarihinde olduğunu, mezarının bu mescidin hiziresinde olduğunu işaret edilmekte, ayrıca Abdullah Ağa'nın Sultan III. Murad (1574 - 1595)'ın Bostancıbaşlarından olduğu da bildirilmektedir⁷.

Yirmiki yıl önce bu cami hakkında kısa bir makale yayinallyan İbrahim Hakkı Konyalı, Kısıklı'daki mescidin hiziresinde Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın mezarı olarak kabul ettiği bir mezartaşı bulmuş ve bunun kopyasını vermiştir :

Ah mine'l -mevt
el -Abdü fâni
Allahu bâki
Beni bunda duâ ile ananı
Yargılasın yarınki gün Hak am

Taşın arka yüzünde az bir değişikle aynı yazı tekrarlanmıştır. «el-Abdü fâni, Allâhü Bâki» yerine «el-emelu tavil ve 'l-ömrü kasîr» yazılmıştır. Ayak taşında ise İbrahim Hakkı Konyalı H. 895 (= 1489/90) tarihini gördüğünü bildirmektedir. Ayrıca şunları da yazar : «Ayak taşının üstünde de 895 sene-i hicret yazılıdır. Taşlarda ölüünün adı yoktur. Mabedin eski müstahdemleri ve halk tevatür halinde bu mezarın camiin banisine ait olduğunu söylüyorlar».⁸ Gerçekten bu durum biraz şaşırtıcı gibi görünüyor. *Hadika*, Bostan camiinin kurucusunu III. Murad devrinde yaşadığı ve H. 1000 (= 1591/92) de olduğunu yazmasına karşılık⁹, Kısıklı mescidi ya-

⁶ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, Abdullah Ağa maddesi, I (1958) s. 31-32 de Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın sahip olduğu arazi ile ilgili, Beylerbeyi'nde halkdan derlenmiş bir hikâye bulunmaktadır.

⁷ *Hadika*, I, s. 57, II, 181'de Kısıklı adı Fıstıklı şeklinde yazılmıştır ki bunun bir baskı yanlışlığı olduğuna ihtimal vermek zordur, çünkü aynı yanlışlık Süleymaniye Ktp. (Esad Efendi Ks) no. 2248'deki *Hadika* yazmasında da vardır.

⁸ *Hadika*, II, s. 256; Mehmed Râif, *Mirat-i İstanbul*, I, s. 54'de *Hadika*'daki bilgi tekrarlanmaktadır ve Abdullah Ağa'nın mezartaşında 1000 tarihinin yazılı olduğu yanlış not aynen geçirilmektedir. Tahsin Öz, *İstanbul camileri*, II, Ankara 1965, s. 41. Son devirde yenilendirdiğinde mimarisi tamamen değişmiş olan bu küçük cami, Kısıklı'daki küçük meydandan bir kenarında görülmekte ve bugün kullanılmaktadır.

⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Bostan camii*, «Tarih Hazinesi» I, sayı 10 (mayıs 1951) s. 512-513 ve 517, metin içinde iki resim.

nındaki mezar taşı H. 895 (= 1489/90) tarihini vermektedir. Taşda, altında yatanın adının yazılı olmadığını bildiren İ. Hakkı Konyalı bu hususda aldanmış olmalıdır kanaatindeyiz. Ölünün adı bu kitabede iki parçağa bölünmüştür, Abdullah'ın *Abd*'ının *fâni* yani geçici olduğu, buna karşılık adın sonundaki *Allah*'ın *bâki* yani kalıcı olduğu çok zarif bir şekilde belirtilmiş ve ölüünün adı doğrudan doğruya olmasa bile ima yoluyla gösterilmiştir. İbrahim Hakkı Konyalı *Hadika*'nın Abdullah Ağa'nın yaşadığı yıllar ve devir hakkında yanlış bilgi verdiği bildirerek, onun II. Bayezid (1481 - 1512) devri Bostancıbaşlarından olması gerektiğini yazmaktadır ve bu hususda dayanak olarak da H. 953 (= 1546) tarihli *Vakuf Tahrir Defteri*ni göstermektedir ki haklıdır. Kısıklı camiinin yanındaki bu mezar bugün durmaktadır. Taşların her ikisi de XV. yüzyıl mezartaşlarının zarif süslemesi ile harikulâde bir güzellikte işlenmiş ve iyi bir hatla da yazıları yazılmıştır.

Gerçekten *Vakıf Tahrir Defteri*'nin içinde *Mahalle-i mescid-i Abdullah Ağa reis'ül Büstâniyyin der kurb-i Ayulanga* kaydına raslanmakta ve burada Lânga'daki Bostancıbaşı Abdullah Ağa camiinin evkâfi almaktadır¹⁰. H. 953 (= 1546) tarihli bir Vakıf defterinde adı geçen bir hayır eserinin H. 1000 (= 1591/92) tarihinde ölen bir kimse tarafından yaptırılmasına imkân olamayacağına göre, *Hadika*'nın verdiği bilgi yanlıştır. Bostan veya Langa camii olan eser II. Bayezid devrinde bir Bostancıbaşı Abdullah Ağa tarafından yaptırılmıştır¹¹. Adı geçen defterde vakıf sahibinin adı Hacı Abdullah Ağa b. Abdulhayy olarak gösterilmiştir ki bu da onun bir devşirme olduğuna bir işaret olsa gerektir. Burada ayrıca vakıf sahibinin «907 Zilkadesinin evâsîtinde» (= 1502)'de tasdik olunmuş Mevlâna Abdurrahman b. Aliyyü'l-Müleyyed imzalı bir vakfiyesi bulunduğu da belirtilmektedir. Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın bu camiine,

¹⁰ Bu yanlış bilgi *Hadika*'dan alınmak suretiyle pek çok yerde tekrarlanmıştır, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, s. 364; *İstanbul Ansiklopedisi*, I, s. 31; ve bizim not 28 deki makalemizde, s. 70.

¹¹ Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri*, s. 325-327, no. 134.

¹² Saray bahçe ve bostanlarının bakımı ile mesgul olmakla beraber çok önemli bir «polis» teşkilatının benzeri olan bostancı teşkilâtı, şehrin kontrolü, Boğaziçi kıylarının asayı ile de mesgul olduktan başka, ileri gelenlerin idamları da bu teşkilattan olanlar eliyle yerine getiriliyordu. Bostancıbaşlık hak. bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmâniye Devletinin Saray teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 465-484.

aynı mahalledeki üç evden başka o devirde Gekibüze yani Gebze'ye bağlı olan Kısıklı, İstavroz, Kuzguncuk'da, ayrıca Büyükdere ile Kara kiraz denilen yerde arazileri vakf etmiştir. Bu arada Kısıklı'daki mescidin de onun hayır eseri olduğu da görülmektedir. Silivri yolunda, Ali Bey köyünde Abdullah Ağa tarafından yaptırılan su yolları ile İstavroz'daki bir kuyunun da bakımlarının aynı vakıfdan karşılanması şartlar arasında bulunmaktadır. Bu camie bilhassa cüz okutmak üzere küçük vakıflarda bulunan bazı kimseler daha vardır ki bunların babalarının adı Abdullah'dır. Gülbâdâm binti Abdullah, Sinan Bey b. Abdullah, Altunbola binti Abdullah, Hüseyin Bey bin Abdullah adlarındaki bu sahîsların, Abdullah Ağa ile bir yakınlıklar olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylemenemez.

Şehrin fethinden sonra geçen yarım yüzyıl içinde yapılan eserlerden olan Bostan camii, İstanbul'un görünüşünün Türkleşmesinde rolü olan âbidelerden biri olarak inşa edilmiştir¹³. Dört yüz yıldızla bir değişikliğe uğramadan atlatan, güzel bir mimarlık eseri olan yapı, içinde bulunduğumuz yüzyıl başlarında sağlam bir halde hizmet göriyordu¹⁴. 1877'e doğru çizilen İstanbul plânında Abdullah Ağa camii caddeden epeyi içerisinde bulunuyor ve etrafını hayli geniş bir hazırlık yapmıştır. Bir tarafında Küçük Langa bostanı denilen geniş bir bostan kaplıyor, önünden geçen caddenin (Küçük Lânga caddesi) öteki tarafında da Tokmaklı Bostan adı verilen bir başka bahçe bulunuyordu¹⁵. Belki de bütün Türk devri boyunca eserin sağlam ve ilk şeşinin bozulmadan kalmasında çevresindeki bostanlar onu yanın afetlerinden koruması düşünülebilir¹⁶. 10 temmuz

13 Abdullah Ağa camii önemli bir eser olduğundan, şehrîn 18. yüzyıl sonlarına doğru meydana getirilen ilk plânında işaretlenmiştir. 1776 da mühendis Fr. Kauffer tarafından çizilerek, onun ve J.B. Le Chevalier eliyle 1786 da tamamlanan ve düzeltilebilir bu plân *Plan de la ville de Constantinople et de ses Faubourgs* başlığı ile Comte de Choiseul-Gouffier'nin adı altında basılan büyük eserde yayınlanmıştır. Aynı plan J.von Hammer'in *Histoire de L'Empire Ottoman* (J.J. Hellert tercümesi)'in eki olan ve iki baskısı yapılan *Atlas*'ında tekrar basıldığı gibi, J.von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pest 1828, I, in sonundaki plânda da tekrarlanmıştır. İlkinden hayli değişik olan bu plân J.D. Barbić du Bocage eliyle 1821 de ekler ve düzeltmelerle hazırlanmıştır.

14 *Camiler haritası*, no. 393.

15 Ayverdi, *Harita*, pafta C.3.

16 Buradaki bostanlar mirf olmadığından, Abdullah Ağa'nın bu bölge ile ilgisi vazifesinden dolayı değildir. Bu semte yakın bir de Cellât çeşmesi'nin olması gariptir. Büyük Lânga bostanı denilen etrafi surlar ile çevrili geniş düzlük ise, Bizansın zamanı dolmuş

1327 (= 23 temmuz 1911) günü Uzunçarşı'dan başlayarak şehrîn büyük bir kısmında iki binden fazla evin yanmasına sebeb olan büyük yangında, alevler iki kola ayrıp bunlardan biri Abdullah Ağa camii ve çevresini de harap etmiştir¹⁷. 1918 yılında Şehremaneti tarafından hazırlatılan bastırılan İstanbul plânında Küçük Langa semti kısmen yanın yeri kısmen boş bostan olarak gösterilmiş, ve anlaşılmaz bir şehircilik anlayışının neticesi olarak da Abdullah Ağa camii herhalde feda edilmiş veya yok farz edilmiş olacak ki bu gösterişli haritada işaretlenmemiştir bile¹⁸. Fakat eser henüz ayakta duruyordu. Nitekim Birleşmiş Sigorta Şirketlerinin büyük bir gayrette meydana getirtikleri ve J. Pervititch adında bir topoğraf tarafından mükemmel surette hazırlanarak renkli olarak basılan Sigorta haritalarından birinde Abdullah Ağa camii dama tahtası (veya izgara) sistemine göre çizilen yeni şehir plânunda¹⁹, yeni bir çizgiye göre geçirilen Küçük Lânga caddesinin tam ortasına isabet ettirilmiş olarak görülmektedir²⁰. Böylece âdetâ bu eski eserin yok edilmesinin israrla istendiği ihtimali akla gelmektedir.

olan en büyük limanından başka bir şey değildir. Eleutherios mahallesi limanı veya Theodosius limanı hakkında bkz. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, s. 218-220.

17 Bu cami, C. Stolpe, *Plan von Constantinopel mit den Vorstädten, dem Hafen und einem Theile des Bosporus*, Berlin 1866 başlıklı, fransızca ve almanca haritada Küçük Langa bostanının en yukarısında Bostan camii adı ile işaretlenmiştir. Sadrazam Fuad Paşa'ya sunulan bu haritanın bir de 1863'de yapılmış ilk baskısı vardır. İstanbul'un bu bölgesinin yanmasından önceki son durumunu gösteren C. Esad Arseven, *Plan archéologique de Constantinople Byzance-Stamboul*, baskı yeri ve tarihi yok, (1909 a doğru ?) de bu cami no. 36 olarak Bostancıbaşı mescidi adı ile gösterilmiştir, metin kısmında da H. 966 (=1558/59) tarihi olduğu yazılmıştır. Çok nadir raslanan bu plânanın bir yeni baskısı için bkz. Semavi Eyice, *Celâl Esad Arseven (1875-1971)*, «Belleten» XXXVI, sayı 142 (1972) en sondaki levha.

18 Mustafa Cezar, *Ottomanî devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yanıklar ve tabii afetler*, «Güzel Sanatlar Ak. Türk Sanatı Tarihi Araşturma ve İncelemeleri» I (1963) s. 377; A.M. Schneider, *Braende in Konstantinopel*, «Byzantinische Zeitschrift» XLI (1941) s. 401. Tahsin Öz, *İstanbul camileri*, I, s. 37 de camiin 1906 da yandığını yazar ki yanlıştır.

19 İstanbul Şehremaneti adına Necîb Bey, *İstanbul rehberi*, İstanbul 1334-1918, (haritaların kapaklarında 1340 tarihi vardır!) Pafta I, İstanbul ciheti Haliç kısmı.

20 Bu plân hakkında bkz. S. Eyice, yukarıda not 2 deki yazı, s. 132-133, ve lev. III, res. 5.

21 Pervititch, *Plan*, Fatih II, lev. 57 (1936) buraya *Celât Abdullah camî* der ki, herhalde Cellât olmalıdır. Bu ad yakındaki Cellât çeşmesinden gelmiş olmalıdır ve topoğrafın bunu halkdan öğrenmiş olmasına ihtimal verilir.

Eser bakımsız ve harap bir halde olmasına rağmen o sıralarda tizerinden tramvay geçen caddenin kenarında ve caddeden biraz içeri de olmak üzere görülebiliyordu. Nihayet bir gün bir gazetedede yanyanlanan bir haber eserin yıktırılmakta olduğunu bildirdi. Büyüyük bir başlık altında, bir fotoğrafı ile beraber verilen bu haberde²², «Aksaray'da Langa civarında Bostancı Ali camii yol ortasına geldiğinden yıktırılmıştır» deniliyordu. Gazete muhabirinin İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Eski Eserleri Koruma Encümenine bu hususda görüşmek üzere yaptığı müracaati cevaplayan üyelerden Yük. Mim. Kemal Altan, eserin tarihçesi hususunda *Hadika* tarafından verilen bilgileri özetledikten sonra «...Langa'daki bu cami 16 nci asra aittir. Yenicami gibi bir sanat incisinin mimarı olan Davudun eserlerindendir...» şeklinde hiçbir dayanağı olmayan yanlış bir beyanda bulunduktan sonra şunları söylüyordu: «Velev yol ortasına gelmiş olsun yahut diyelim ki maili inhidam raporu ile yıktırılmasına karar verilsin, muhakkak müzelerdeki Eski Eserleri Koruma Encümeninin bilmesi lazımdır. Çünkü ortadan hılviyeti kaybolmadan evvel bu gibi tarihi eserler müzeler mimarlığınca tedkik edilir, fotoğrafları çıkarılır ve Encümen dosyasına geçer. Bitabi bir iki gün sonra Encümen toplandığı zaman bu mesele etrafı araştırılacaktır. O zaman daha sarih malumat alınır». Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin bu değerli eseri kurtarma yolunda ne yaptığı, hiç değilse plânını çıkarıp fotoğraflarını aldırap alındığını bilmiyoruz²³. O sıralarda eski eserlere meraklı bir lise öğrencisi olarak, gazetedede bu haberi okumuş ve ertesi haftanın cumartesi günü Langa'ya giderek Abdullah Ağa camiinin bir resmini çekmek istemiştir. Fakat oraya vardığımızda, aradan geçen on gün içinde Bostan veya Abdullah ağa camiinin tamamen yıktırılıp ortadan kaldırılmış olduğunu tesbit edebildik. Hiçbir şey, hiç bir iz bırakılmamış, camiin muntazam işlenmiş taşları dahi götürülmüştü.

22 Anonim, *Kıymetli bir eser: Langa'daki Bostancı Ali camii*, «Akşam» gazetesi 15 teşrinibel (ekim) 1937 Cuma, yıl 20, no. 6824, sahife 5. Başlıklı Ali adı yanlıstır. Gazete beyanatta bulunan Yük. mim. Kemal Altan, İstanbul Arkeoloji müzeleri mimarı idi. Eski eserler ve Türk mimari tarihi ile ilgili yazıları o yılların günlük gazetelerinde (bilhassa *Akşam'da*) ve *Arkitekt* dergisinde çıkmıştır.

23 Eski Eserleri Koruma Encümeni'nde bu cami ile ilgili bir fiş veya dosyanın olmadığı gariptir. Encümen arşivinde bir Abdullah Ağa camii fişi (no. 696) varsa da bu Kısıktı'daki camie aittir.

Sadece minarenin temeline ait geniş levha halinde bir kaç taş duruyordu. Bu arsa bir kaç yıl boş durdu. Cadde açılmadığı gibi, herhangi bir genişletilme de yapılmadı²⁴. Nihayet 1941'e doğru camiin tam arası üzerinde bir kaç katlı küçük bir apartman yükseldi²⁵.

Bostan camii etrafı moloz taşlarından örülmüş yüksekçe bir duvarın sınırladığı bir hazırlık içinde bulunuyordu. Bir eski fotoğrafında, giriş cephesinin önünde bir kaç mezartaşının dikili oldukları fark olunur²⁶. Cami, II. Bayezid devri mimarisinin çok güzel bir örneği idi²⁷. Dış cephepler muntazam yontulmuş kesme taştan örülmüş, ahenkli nisbetler ile yükselen cepheler bu devir yapılarında usulden olduğu üzere iki sıra halinde pencereler açılmıştı. Binanın mimari karakteri bilhassa Bayezid hamamının büyük kubbeli soyunma yeri mekânlarının mimarisini andırıyordu. Giriş cephesinde ortada sivri kemerli bir kapı nişi içinde mermer çerçeveli kapı bulunuyordu. Eski fotoğraflarında bu kapının üstünde dikdörtgen bir kitabe levhası görülmekte ise de, bunun üstünde yazı olup olmadığı bilinmemektedir. Kapının iki yanında sivri boşaltma kemerli ve demir şebekeli birer penceresi vardı. Bu abidevi görünüşlü eserin aslında önünde dört sütunlu, ve üç bölüm halinde üç kubbe ile örtülü bir son cemaat yerinin bulunduğu da bu cephedeki tuğla kemer izlerinden anlaşılmaktadır. Fakat bu unsur daha önceleri ortadan

24 Burada bir cadde genişletilmesini haklı gösterecek bir durum olmadıktan başka boş bir arazinin ortasında yükselen cami, caddeden içerisinde ve geride bulunuyordu.

25 İlkibük katlı olan bu apartman, Asistan M.İ. Tunay tarafından 1973 ağustosunda yerinde yapılan soruşturmadı öğrenildiğine göre, iki yıl kadar önce kaldırılarak, yerinde bugün görülen altı katlı Hil apartmanı yapılmıştır.

26 Bugünkü apartman yapılrken toprak kazıldığından camiin hiziresine ait bir kaç mezar taşı bulunmuştur.

27 Bu camiin dış mimarisini bazı fotoğrafları sayesinde oldukça iyi tanıyalıyız. Bu fotoğraflar arkada Bolu mebusu Habib Bey'in yaptırttığı meşhur «Bulgur Palas» denilen bina olduğuna göre 1916-18'den sonra ve önünde başlı fesli bir şahıs bulunduğuna göre de 25 kasım 1925'ten önce çekilmiş olmalıdır. Yukarıda not 9 ve 22'deki yazılarla beraber basılan fotoğraflardan başka Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1937, s. 51'de de bir resmi basılmıştır (M. Ziya Bey'in tanınmış kitabı ikinci cildinin formalar halinde satışa çıkarılan ve bitmeden kalan bu acayıp baskısı için bkz. not 2 deki yazımız, s. 145, not 47). «Bulgur Palas» denilen binayı yaptırtan, İttihatçılardan Bolu mebusu Habib Bey, Malta'ya sürülmüş ve orada delirerek ölmüştür, bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıtlıklarım: Bolu Mebusu Habib Bey*, «Yedigün», VII, sayı 182 (2 eylül 1936) s. 9.

kalkmış bulunuyordu. Bu bölümün belki de 1765 depreminde yıkılıp kaldırıldığına ihtimal verilebilir. Sonraları buraya moloz taşlarından üzeri ahşap çatılı etrafı kaplı bir son cemaat yeri yapılmıştır. Nitekim eski fotoğraflardan birinde bu ek kısmın kalıntıları ile pencerecli bir yan duvarı görülebilmektedir. Minare ise binanın sağ tarafında iki duvarın birleştiği köşe üstünde yükseliyordu. Bunun da gövdesi yapının kendisi gibi temiz bir işçilik ile yontulmuş taşlardan örülmüştü. Gövde hafif pahlar halinde biçimlendirilmişti. Şerefeye altında bu devir minarelerinde görülen mukarnaslar yerine istiride kabuğundaki yivler şeklinde kabartma bir süslemeye bulunuyordu²⁸. Bunun benzeri şerefeye altı süslemesi İstanbul'da Topkapı'da Kürkçübaşı, Eyüp'de Cezeri Kasım Paşa, Edirnekapısı yolunda Zincirlikuyu-Atik Ali Paşa camileri minarelerinde de görülebilir²⁹. Biz bu biçimdeki şerefeye altı süslemesinin XVIII. yüzyılda yapıldığını tahmin etmekteyiz. Böylece Bostancıbaşı Abdullah Ağa camiinin, büyük bir ihtimal ile 1765 depreminde son cemaat yeri ile birlikte minaresinin gerefeden itibaren üst kısmını kaybettiğine, fakat sonra minarenin bu şekli ile tamamlandığına ihtimal vermek mümkündür.

Yıktırılmasını gerekli gösterecek hiçbir meşru sebep olmayan bu eser, II. Bayezid devri mimarisinin tek kubbeli camileri tipinin son derecede ahenkli nisbetlere sahip, güzel bir yapısı idi. Herkesin bildiği çok tanınmış bir eser örnek gösterilecek olursa, Bostancıbaşı Abdullah Ağa camii, mimari tipi, dış görünüşü, hattâ belki de ölçülerini bakımından, hemen hemen aynı tarihlere ait olan Sultanahmet'te Firuz Ağa camiinin bir benzeri idi. Ondan bir kaç yıl sonra H. 896 (= 1490/91)'de yapılan Firuz Ağa camii, Türk mimarisinin İstanbul'daki eserleri arasında nasıl tanınmış, âdetâ klâsîk-

28 Semavi Eyice, *İstanbul minareleri I*, «Güzel Sanatlar Akad. - Türk Sanat Tarihi Araştırması ve İncelemeleri» I (1963) s. 70 ve res. 113. İstanbul Ansiklopedisi, VI (1963) s. 2973 de Bostan camii maddesinde, «...metrûk son derecede harap durumda iken en az otuzkark sene kadar evvel yıkılmış minaresinin enkazı da 1958 - 1960 arasında kaldırılmıştır.» denilmektedir ki bu yazımızla ortaya koyduğumuz bilgilere uymamaktadır.

29 İstanbul'daki benzer misâiller için bkz. S. Eyice, *adı geç. yazı*, s. 69, res. 110 - 112. Buna不该 yâlmâz Edirnekapısı yolunda Atik Ali Paşa - Zincirli kuyu camiinin 18. yüzyılda büyük ölçüde tamir gördüğünü biliyoruz. Bu tip bir şerefeye altı süslemesine sahip bir minare de Amasya'da bulunmaktadır, bkz. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1932, II, s. 42, lev. VII, 1.

lesmiş bir âbide ise, ihya edilmiş ve gerekli bakıma kavuşmuş bir Bostancıbaşı camii de sanat tarihindeki yerini alabilirdi. Eğer «kör kazma»'ya feda edilmese o haliyle bile daha pek uzun yıllar kalabilir ve bir gün sanat değerini anlaşıldığında tamir ve ihya edilerek, şehrin bu kögesini süslemeye devam ederdi.

VII

Koska'da Kızlar Ağası hamamı

Levhâ : V - IX

Resim : 10 - 17

Bugün hiç bir izi kalmayan Kızlar Ağası Abbas Ağa hamamı, Lâleli'de Aksaray'a inen Ordu caddesinin sol tarafında, Bodrum veya Mesih Paşa camii olan eski Bizans kilisesi ile Aksaray caddesi arasındaki yapı adası üzerinde bulunuyordu³⁰. Şehir plânında burada işaretlenen Kızlarağası sokagi adı, bu hamamın bir hatırası olmak üzere konulmuş olmalıdır³¹.

Kızlar Ağası hamamı, evvelce kapısı üstünde iken eserin tahrîbi üzerine söküldürginden 1916-17'de H. Glück tarafından yerde yıkıntılarının arasında bulunan görülverek Asım Bey ile P. Wittek'in yardımlarıyla okunan kitabesi sayesinde ne vakit ve kim tarafından yapıtırdığı bilinen bir yapı idi³². Elimizde o vakit alınan bir kopyası bulunan bu kitabe şu surette idi :

Mefhar-i Dâriüs's-a'âde hazret-i Abbas Ağa
Ya'ni ol kân-i atâ ve menba-i cûd ü sehâ
Tab'-i sâfi mâyil-i hayr-i cemîl olup yine

30 Belediye, *Rehber*, parça 3.

31 Şehri dümâdüz sanan imar plâncıları (1) Bodrum - Mesih Paşa camii altındaki muazzam mahzeni de yok farz ederek bunun üzerinden Kızlarağası sokagu harita üzerinde geçirmişlerdir. Bugün gerçekte böyle bir sokak yoktur.

32 H. Glück, *Probleme des Wölbungsbaues I-Die Baeder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 161-162 de kitabeyi kopyası bulunmaktadır. Glück, önsözde çalışmalarını çok güç şartlar içinde 1916-1917 yılları içinde on ayda yaptığını ve kitabelerde kendisine yardım edenlerin Wittek ile Asım Bey olduklarını bildirir. Eski Eserler Encümeni, fîs no. 40'daki kitabeyi kopyası da herhalde Glück'in eserinden alınmıştır. Fakat burada bir hata yapılarak, tarih H. 1040 (=1630/31) olarak yazılmıştır.

Eyledi bu dil-küşâ hamâm-ı zîbâyi binâ
Anı hifz eyleye Hûdâ âlâyîş-i ekâdârda
Pâk ü tathîr eyleye zât-i şerîfîn dâimâ
Geldi bir kâmil dil ânîn söyledi târihîni
Bi-bedel germâbe-i pür- âb u tâb u can fezâ
sene 1080 (= 1669/70)

Bugün aslinin bir yerde korunup korunmadığını bilemediğimiz ve dolayısıyla kontrolünü yapamadığımız bu kitabe metni hiç değilse Kızlar Ağası hamamı denilen bu eserin 1669/70 tarihinde Kızlar Ağası Abbas Ağa tarafından inşa ettirilmiş olduğunu bize bildirmektedir. Valide Hatice Turhan Sultan'ın Başağası olan Abbas Ağa, Musih Ağa'nın ölümü üzerine 26 şevval H. 1078 (= nisan 1668)'de Darüssade Ağası tayin olunmuş, 9 rebiyülevvel 1082 (= temmuz 1671)'de azl edilmesi üzerine tekaüd olarak Mısır'a gitmiştir³³. Orada ölen Abbas Ağa, İmam Şâfi türbesi yakınında gömülmüştür³⁴. Dört yıl Kızlarağalığı makamını işgal eden bu Harem ağasının İstanbul'da pek çok eser yaptırttığı ve hayır yapıları vakf ettiği bilinir³⁵. Kendi adına esas hayratı olan camiini, Beşiktaş'da hâlâ onun adı ile anila gelen semtte H. 1078 (= 1665/66)'da yaptırmıştır. Cami zamanla harap olmuş ve H. 1250 (= 1834/35)'de Sultan II. Mahmud tarafından ihya olunmuştur³⁶. Aksaray'dan Topkapı'ya uzanan cadde üzerinde bulunan ve XV. yüzyılda Selçuk

³³ Râşîd, *Tarih*, I, s. 144, 254; Sîlîhdar, *Tarih*, I, s. 391, 473, 563; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, s. 292; Ahmed Refik, *Kızlar Ağası*, İstanbul 1926, s. 125-126; Nermin Dizdaroglu, *Osmanlı tarihinde Darüssade ağaları*, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü mezuniyet tezi, 1948-1949, no. 495 (daktilo ile yazılmış bir çalışma).

³⁴ Abbas Ağa'nın Şâfi mezhebinden olduğu anlaşılmaktadır. Kahire'de mezarının bulunduğu İmam Şâfi ziyareti hakkında bkz. Eviya Çelebi, *Seyahatnâme* (yay. Ahmed Refik), İstanbul 1938, X, s. 560-562; Eviya Çelebi *seyahatnâmesi* (yay. Zuhuri Danışman), İstanbul 1971, XV, s. 44; D. Russell, *Medieval Cairo and the monasteries of the Wâdi Natrân*, London 1962, s. 135 de, İmam Şâfi ziyaretinin ihtisamını anlatıktan sonra etrafındaki pek çok mezar arasında en ilgi çekici bulduğu mezarın, tâhmin ettiğine göre 18. yüzyılın bir Türk eseri zarif bir lâhit olduğunu bildirir. Bu mezar scâba bir Kızlar ağasının (belki de Abbas Ağanın) mezarımdır?

³⁵ Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, I (1958) s. 9, *Abbas Ağa* maddesi.

³⁶ Hadîka, II, s. 102-103; Mehmed Râif, *Mirat-ı İstanbul*, I, s. 298; yapılması başlangıç büyük işler arasında gösterilen Abbas Ağa parkının 1939-1941'de bu camiin etrafındaki mezarlığın yok edilmesi suretiyle elde edildiği bilinir, kşâl. *Güzellegen İstanbul, XX. nci yıl*, İstanbul 1944, Park ve korular bölümü.

Hatun adına yapılan mescidi de yeniden yaptırtmış ve evkafını da Ayasofya vakfına bağlamıştır, hattâ bu ibadet yeri onun adı ile anılmıştır. Abbas Ağa'nın bu ikinci hayratı 1957'de Aksaray - Topkapı caddesi yeniden düzenlenirken yıkılıp ortadan kaldırılmıştır³⁷. Abbas Ağa'nın ayrıca ondört kadar çeşme yaptırttiği da bilinir. Bunlardan bir tanesi Beşiktaş'daki camii yanında³⁸, iki tanesi Üsküdar'da idi. Bu sonunculardan (H. 1080 (= 1669/70) tarihli biri Ahmedîye'de, diğerî Karacaahmet'te Arakiyeci Cafer Çelebi camii karşısındâ bulunmaktadır³⁹). Diğer çeşmelerini tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Sadece Cağaloğlu'nda H. 1297 (= 1879/80)'da yenilenmiş olan Çatalçeşme'nin de bir Abbas Ağa hayratı olduğu bilinmektedir⁴⁰. Belki de Abbas Ağa'nın bu ondört çeşmesinin bazıları kitabesizdi. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi ikinci avlusunda revaklar altında düzenlenen bir kitabe koleksiyonu içinde aynı Abbas Ağa'nın H. 1082 (= 1671/72) tarihli bir çeşmesinin kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabenin hangi ve neredeki çeşmenin olduğu bilinmemektedir⁴¹. Bunlardan başka aynı Abbas Ağa'nın Sirkeci'de

³⁷ Hadîka, I, s. 152 (Abbas Ağa mescidi olarak); Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, I (1958) s. 10 *Abbas Ağa camii* maddesi; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinde Fâtih devri*, III, İstanbul 1973, s. 496, no. 595; eski resmi için bkz. Fazıl Ayanoğlu, *İstanbul'da yola kalbedilen camî vesâire*, «*Vakâflar Dergisi*» VIII (1969) s. 329, res. 1; yıkılmadan önceki plâni için bkz. Behçet Ünsal, *İstanbul'un imarı ve eski eser kaybı*, G.S. Akad. *Türk Sanat Arâz. ve İncelemeleri* II (1969) s. 15, no. 15, res. 4. Bu camiin adını yaşatmak düşüncesiyle A. Saim Ülgen tarafından çizilen bir proje göre kubbelî yeni bir cami yapılmıştır. Şimdi görülen Selçuk Hatun camii budur.

³⁸ İbrahim Hîlmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, II, İstanbul 1945, s. 32, no. 25.

³⁹ İbrahim Hîlmi Tanışık, ay. esr. II, s. 274, no. 222/16 (Ahmedîye'deki çeşme); s. 276, no. 223/17 (Arakiyeci'deki çeşme).

⁴⁰ İbrahim Hîlmi Tanışık, ay. esr. I, s. 290, no. 311. Bu çeşme H. 1297 (= 1879/80)'de sindiki biçiminde yeniden yapılmıştır.

⁴¹ Mehmet İyigüntü, *Topkapı Sarayı müzesindeki çeşme kitabeleri*, İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü mezuniyet tezi, 1964, no. 681 (daktilo ile yazılmış çalışma), s. 7.

Elhamdüllâh alâmet idüp kodu eser
Abbas Ağay-ı Darüssâadâc en vud
Dibinde Pînarbaşı akarsuyu ol makamı
Müzeyyen eylemiştir gül ile şimsir
Hem donanmıştır sögüt ile selvi yâ
îlahî kıl ecrinî miyesser duamus
Budur dâlim Hûdâdan her kim
Nazar ederse unutmasın duadan
H. 1082 (= 1671/72)

Salkımsöğüt'de Nevbethane yakınında⁴² bir sıbyan mektebi ile sebilin de varlığı tesbit olunmaktadır⁴³. Sirkeci'de Dervişler sokağında olan bu mekteb ve sebil bir yanlarında yanmış, az sonra da ortadan kaldırılarak yerine evler yapılmıştır⁴⁴. Abbas Ağa hayır eserlerine gelir sağlamak üzere iç de hamam inşa ettirmiştir. Bunlardan Küçük Kızlar Ağası hamamı denileni Sirkeci'de Dervişler sokağı ile Karlı sokağı köşesinde ve yukarıda bahsi geçen mektep ile sebilin yakınında idi. Bir tek hamam olan bu eser şehrin topoğrafya şartlarına uydurulduğundan intizamsız bir plâna göre yapılmış ve çeşitli sebeplerle esas mimari biçimini değişmiş bir yapıdır⁴⁵. Abbas Ağa'nın yapıları arasında hiç şüphesiz en büyük ve iddialı bir abidevi karaktere sahip olanı Koska'daki hamamı idi⁴⁶.

42 Növbethane'nin Sirkeci'de Salkımsöğütte olduğu kabul edilmektedir, bu hususda bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, gehrin ıskâni ve nüfusu*, Ankara 1958, s. 42, no. 136. Belediye, *Rehber*, pâfta I'de Sirkeci'de Növbethane sokağı ve Növbethane cıkmazı vardır. Fakat Evliya Çelebi'nin aşağıdaki nota gösterilen yerde sebilin Lâleli çeşmesi yakınında göstermesi teşhisini kârîtmaktadır.

43 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, s. 330 da Lâleli çeşmesi civarında olduğunu bildirdiği bu sebilin tarihini vermektedir; *Evliya Çelebi seyahatnâmesi* (yay. Zuhuri Danışman) İstanbul 1969, II, s. 32; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul sebilleri*, İstanbul 1938, s. 25'de Evliya Çelebi'nin bir yazmasında alarak bu sebil için H. 1059 (=1649) tarihini de vermektedir ki, eğer bu rakamda bir yanlışlık yoksa, bunun başka bir Abbas Ağa ile ilgili olmasa muhtemeldir.

44 Sirkeci'de Dervişler sokağındaki bir bina halkın ifadesine göre vakıf bir yapı olarak biliniyordu.

45 Bu hamam hakkında bkz. Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, I (1958) s. 10-12, plâni ve resmi ile. Topkapı sarayı arşivindeki bir vesika (No. 3263) dan yanmış olan bu hamamın, soyunma yeri (camekân) ve diğer aksamının H. 1185 (=1771/72)'de tamir ettirildiği öğrenilmektedir. Hamam 1310 (=1894) depreminden kısmen yıkılmıştır; bkz., *Sabuh gazetesi*, 29-30 haziran, 1 ve 3 temmuz 1310.

46 Abbas Ağa kendisi gibi şâfi mezhebinden olanlara mahsus olmak üzere bir hamam daha yaptırmıştı. Onun eserlerine dair bilgi veren yerlerde gösterilmeyen bu hamam, Hekimoğlu Ali Paşa camii ile Çukurbostan arasındaki semtten idi. Yıkılan bu hamamın bazı duvar kalıntıları yakın tarihlere gelinceye kadar görülebiliyor (S.A.). Bu bölgedeki hamamlar hakkında ufak bir araştırma yapan S. Ünver buradan bahsetmemektedir. Süleyh Ünver, *İstanbul Yedinci tepe hamamlarına dair bazı notlar*, «*Vakıflar Dergisi*» II (1942) s. 245-251 ve resimler. Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan ve özetini verdigimiz Abbas Ağa vakfiyesinde, İsa kapısı yakınında olarak bu hamamın bütün bölümleri açık surette belirtilmektedir. Böylece Şinasi Akbatu Bey tarafından verilen, Abbas Ağa'nın Hekimoğlu Ali Paşa semti civarında bir hamamı daha olduğu yolundaki not, kesin surette bir vesikaya dayanmış bulunuyor. Bilindiği gibi, İsa kapısı ile Hekimoğlu semtleri Cerrahpaşa-Koca Mustafa Paşa caddesinin iki tarafında ve karşı karşıyadır.

Topkapı Sarayı arşivinde Abbas Ağa evkafı hakkında pek çok vesika varsa da bunların bir kısmı daha önce yaşamış başka bir Abbas Ağa ile ilgili olmalıdır⁴⁷. Fakat Topkapı Sarayı kitapları arasında, Hazine kısmı yazmalarından 350 sayılı (E.H. 3039) tezhipli ve ta'lîk hatla yazılı bir eserin bu Abbas Ağa'nın bir vakfiyesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca üzerinde durmağı düşündüğümüz bu vakfiyede özet olarak şu hususlar görülmektedir: Adı *Abbas Ağa ibn Abdürrezzak* olarak kaydedilen bu Darüssaade ağasının ilk hayratı, o sırularда Diyarbekir eyâletine bağlı olan Çemişkezek kazasının İnesor (إنسور) köyündeki bir camidir. Abbas Ağa ayrıca Beşiktaş'da bir mescid ile muallimhane yaptırtmıştır. Bunlardan başka İstanbul içinde Nevbethane mahallesinde bir muallimhane ile bir darükura, ayrıca Atik Ali Paşa mahallesinde bir muallimhane daha inşa ettirmiştir. Aynı Nevbethane mahallesinde bir sebilhane ile bir çeşmesi, Atik Ali Paşa mahallesinde ikinci çeşmesi, Fenari-Zade Muhiddin Çelebi mahallesinde üçüncü çeşmesi, *Lâleli çeşmesi* yakınındaki çifte hamamı bitişinde dördüncü çeşmesi, Üsküdar'da Takkeci Cafer Çelebi mahallesinde beşinci çeşmesi, yine Üsküdar'da Atpazarı yakınında iç yol ağzında altıncı çeşmesi, Beşiktaş'daki mescidi yakınında yedinci çeşmesi bulunmaktadır. Ağa'nın Nevbethane mahallesindeki dört halvetli bir hamamından başka, ikinci hamamı Lâleli Çeşme kürbinde Mesih Paşa mahallesindedir: «...bir taraftan Şeyh A'râc Mehmed Efendi menzili ve bir taraftan Baba Rüstem vakfı arası ve iki taraftan tarik-i âm ile mahdut müceddeten bina ve ihya buyurdukları çifte hamam ve hamama muttasıl iki bab dükkanı cümlâ tevani' ve lavahiku ile ve yine hamam-ı mezbûre muttasıl bir taraftan hamam-ı mezkûr ve bir taraftan mezbûr A'râc Mehmed Efendi menzili ve iki taraftan

47 Topkapı Sarayı müzesi, *Arşiv kılavuzu*, İstanbul 1938, I, s. 1, burada gösterilen 14 vesikadan bir kısmı erken tarihlidir. Topkapı Sarayı arşivinde olan ve birden fazla Abbas Ağa ile ilgili oldukları anlaşılan bu vesikalardan başka yine Topkapı Sarayı'nın kütüphanesinde de bizi ilgilendiren Abbas Ağamın bir vakfiyesinin bulunduğu anlaşılmaktadır, bkz. Fehmi Karataş, *Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi, Türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul 1961, I, s. 119, no. 350 [E.H. 3039]. H. 1080 (=1670) recebinde yazılı bu türkçe ve arabca vakfiyede Darüssaade ağası Abbas Ağa'nın Çemişkezek'in İnesor köyündeki ve İstanbul'daki cami, darükurra, muallimhane çeşmeleri ve hamamları ile Misis'daki evkafından bahsedilmektedir. Bu vakfiyeyi yazış tarihi ile Lâleli'deki hamamın kitabe tarihinin aynı olduğuna da burada işaret edilebilir. İçisleri Bakanlığı, *Türkiye'de Mescûn Yerler Kılavuzu*, Ankara 1946, I, s. 545'de İnesor adında bir yere rastlanamamıştır.

tarik-i am ile mahdut senede merhum Baba Rüstem vakfına beşyüz kırk akça mukataalu...». Üçüncü hamam ise İsa kapısı denilen yerde bulunmaktadır. Ayrıca Atik Ali Paşa, Kadırga limanı, Demirkapı, Üsküdar, Beşiktaş'da mülk, dükkân, bağ ve bahçeleri olup bunların ve hamamların gelirleri vakıflarına bağlanmıştır. Bütün vakfiyelerde olduğu gibi vakıf sahibi ayrıca şartlarını da inceden inceye belirtmekte, hayratındaki personelin neleri yerine getirmesi gerektiğini bildirmektedir. Abbas Ağa Eyüp'e bağlı Cebeçiler karylesinden Kirkçeşme su yoluna, Terekos'un Cimrideresi denilen yerinden Halkalı suyunu katılan su yolları da yaptırtmış ve Lâleli'deki hamamına da ayrıca su verdirmiştir. Bütün bu su yollarının topografyası, yer adları, kolları bağlantıları ve vakıflara verilecek su ölçüler, bunların bakımlarını yapacak suyolcuların görevleri ve sayıları ile alacakları para bu vakfiyede inceden inceye gösterilmiştir. Abbas Ağa İstanbul'daki bu eserlerinden başka İnesor'daki camii ile muallimhanesine de tahsisler yapmış, ayrıca Gemlik kazasının Emrudlu (Acaba Armudlu mu?) karyesi sını�ında Bozburun'da bir çeşme tamir ettirmiştir, Eskişehir'in Akçiftlik denilen yerinde de başka bir çeşmeyi daha tamir ettirmiştir. Abbas Ağa'nın İstanbul'un imarında faydalı hizmeti olduğu görüldüğü gibi, onun Anadolunun çeşitli yerlerinde hatta Çemiskezek gibi sapa bir yerde dahi eser bıraktığı dikkati çeker. Onu, İnesor'a çeken sebebi bilmiyoruz. Bu vakfiyeyi, Abbas Ağa'nın bütün eserlerini tesbit ederek yeniden ve etraflica işlediğimizde bu konular da herhalde aydınlaşmış olacaktır.

Evliya Çelebi mesur *Seyahatnâme*'sinde, XVII. yüzyılın İstanbul hamamlarını sayarken, Koska'daki hamamı da şehrin ileri gelenlerinin gittiği büyük ve itibarlı hamamlardan biri olarak gösterir⁴⁸. J. von Hammer, İstanbul hakkındaki kitabında Kızlar Ağası hamamına ufak bir bölüm ayırmakla beraber ona gerçege uymayan birde tarihî bağlantı uydurur⁴⁹. 1866'da ikinci baskısı yapılan Stol-

48 J.von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos*, Pest 1822, I, s. 536'da Bodrum denilen yerdeki bu hamamdan bahsetmekle beraber, gülünç bir yaklaşturma yaparak bu hadim aşanın yapurduğu hamamın, garip bir tesadüfle Bizans devrinin bir Saray hâdimi olan Nitekas'ın hamamının tam yerinde olduğunu ileri sürmektedir. Tabii böyle bir yaklaşturma ciddiye alınamaz.

49 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, s. 333; Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* (Z. Danışman bask.), II, s. 36.

pe'nin İstanbul plânında bu eser Bodrum camiinin batısında *Hm* olarak işaretlenmiştir⁵⁰. Hamam Maliye nâzırlarından Ziya Paşa'nın mülkiyetine geçmiş olarak Uzuncarsı - Aksaray yanına kadar çalışmıştır⁵¹. Kızlar Ağası hamamının yanından önceki durumu, çevresinin topografya özellikleri ve sokaklar gayet iyi bir şekilde 1877'e doğru çizilen plânda görülebilir⁵². 23 temmuz 1911 günü şehrin geniş bir parçasını yok eden yangın bu eserin de çevresini kül etmiştir. Hamamın yanından büyük bir zarar görmüş olabileceği ihtimal verilemez. Fakat etrafının insana dehşet veren bir boşluk haline gelmesi ve tamamen boşalması hamamın feda edilmesini kolaylaştırmıştır. Arkasından da evvelce Çoban Çavuş camii münasebetiyle bahsi geçen garip şehir plânlamasına girişilince bu güzel eserin yok edilmesi kesinleşmiştir⁵³. Nitekim 1917 de yayınlanan Şehremaneti plânında bütün yangın yeri tamamen

50 C. Stolpe, *Carte von Constantinopel und Umgebung*, Berlin 1866.

51 Bu hususa Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, I, s. 11'de işaret etmektedir.

52 Hamamın yeri için bkz. Ayverdi, *Harita*, parça C3. Yüzyıl önce basılan bir romanada, kahramanlardan biri Kızlar Ağası hamamı yakınındaki bir konakda oturmaktadır, bkz. Emin Nihat Bey, *Müsâmeretnâme (Gece hikâyeleri): Vasîî Bey ile Mukaddes Hanım'ın sergüzeşti*, İstanbul 1290 (=1873), yeni dile çevrilmiş baskısı (M. İsmet Uzun), İstanbul 1973, s. 79.

53 Cemil (Paşa) Topuzlu, *İstibdat-Megrusiyet-Cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hâtlarım*, İstanbul 1951, s. 166 da caddeyi 30 m. ye çıkarttığım, s. 174 de Aksaray yanın yerini düzeltirdiğini anlatır. Cemil Paşa ilk olarak 18 Ağustos 1912 dan 7 Kasım 1914 e kadar, sonra'da ise 5 Mayıs 1919 ile 28 Şubat 1920 arasında ikinci defa Belediye reisi olmuştur. Arada 30 Nisan 1915-7 Temmuz 1917 de ise bu makamda Bedri Bey bulunmuştur, kşl. Rakım Ziyaoglu, *İstanbul Kadıları-Şehrenâlari-Belediye reisleri...*, İstanbul 1971, s. 198-205 ve 248-255 (Cemil Paşa), s. 228-233 (Bedri Bey). Kızlar Ağası hamamını kimin yıktırdığı meselesi dışında, bu semtin garip imar plânının Cemil Paşa tarafından yaptırıldığı ve onun da eski Türk eseri yapıları sevmediği bilinen bir gerçektir. Meselâ Ayasofya'da Mimar Sinan'ın eseri Haseki Hürrem Sultan hamamını yıktırmayı başaramadığından duyduğu üzüntüyü kendi kalemi ile yazdığı gibi Suriu Sultan'ının, Ayasofya etrafındaki Sultan türbeleri ile Yenicami Hünkar mahfelinin Hünkar kasrı kışmanın yıkılıp kaldırılmasının elzem olduğunu belirtmiştir, kşl. Cemil Topuzlu, *Yarınki İstanbul, İstanbul'u asrı bir şehir yapmak için yıkıp yeniden kurmak lâzımdır*, İstanbul 1937, s. 18, not 2 (Yenicami), s. 20-23 (Haseki hamamı, türbeler ve Sultanahmet türbesi ile medresesi). Bunları ve daha pek çok eski eseri yıkıktan sonra ...tarla kaidesine tevâlikan yeniden meydanlar, sokaklar, bahçeler... yapılmalıdır (s. 20). Cemil Paşa'nın tarla kaidesine uygun düşen ve Belediyeçilerin pek beğendikleri dama tahtası sisteme göre sokaklar açmak aslında o yılların ciddi şehircilerinin bile tutmadıkları bir usuldür. bkz. P. Lavedan, *Qu'est-ce que l'Urbanisme? Introduction à l'histoire de l'urbanisme*, Paris 1926, s. 64 vd.

bos bir arazi olarak gösterilmiş, burada sokak ve caddeler dama tahtası sistemine göre, çizilmiş ve bu sahada hiçbir eser plân üzerinde işaretlenmemiştir⁵⁴. Osmanlı devrinin Türk ordusunda Kurmay olarak üç yıl görevli bulunan Alman subayı F.C. Endres, 1916 yılın nisanında basılan bir kitabında *Şehzade camii yakınında yanım yeri* yazısı ile yayınlanan bir fotoğrafda Bodrum camii hızından batıya Aksaray'a doğru yanın yerinin bir görünüşünü yayınlamıştır. Bu değerli fotoğrafda sağda Lâleli camii önündeki Sultan III. Mustafa türbesi, ortada Valide Pertevniyal Sultan camii, onun daha önünde Yolgeçen (veya Kemankes Ahmed Ağa) camii olması muhtemel tek kubbeli, minareli bir cami, nihayet en sol kenarda da Kızlarağası hamamının erkekler kısmı soyunma yerinin kubbeli yapısı fark edilmektedir.

Aynı F.C. Endres, İlk Dünya savaşının ilk yılı içinde tanıtılmış bir Alman dergisinde yazdığı İstanbul hakkındaki bir makalesini süslemek üzere basılan resimler arasında Amandus Faure adında bir ressamın İstanbul ile ilgili tablolarının renkli reproduksyonlarını da katmıştı. Bu yağlı boya tablolardan bir tanesi İstanbul'da bir hamam (*Bad in Konstantinopel*) başlığı ile Kızlarağası hamamının erkekler kısmının soyunma yeri kubbesi ile bunun önündeki revaklı göstermektedir. Bu tabloda da revakin bir tarafının sütunlu, diğer tarafının payeli olduğu ve burada bir değişme izi bulunduğu farkedilir⁵⁵.

Binbaşı Endres'in 1911 yanından sonra ve 1916 dan önce çektiği fotoğrafda ve Faure'un tablosunda hamamın sağlam bir halde görülebilmesine karşılık, 1916 - 1917 yılları içinde İstanbul'da on ay kadar kalarak İstanbul hamamları hakkında bir araştırma hazırlayan H. Glück (1889 - 1930) Kızlar Ağası hamamını gör-

54 Şehremaneti (Necip Bey), *İstanbul rehberi*, İstanbul ciheti paftası (üst bölüm).

55 C. Endres, *Die Türkei*, München 1916, s. 12 üsteki resim. F.C. Endres, *Konstantinopel*, «Velhagen und Klasing's Monatshefte» XXX. yıl (1915) I, fas. 2, 257-272, resim s. 270 de yayınlanmıştır. Amandus Faure 1874'de Hamburg'da doğmuş, Stuttgart'ta yaşamıştır; Bükres, Stuttgart, Venedik'deki müzelerde eserleri vardır. Yer yer ıskalandırılmış koyu renkli tercih eden bu ressam bilhassa sirk hayatı ve danscuların resimlerini yapmış çok yerde eserlerini sergilemiştir. Hakkında bkz. E. Bénédit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs...* (yeni baskı) Paris 1961, III, s. 682; ve bilhassa H.V., *Faure, Amandus* mad. Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, XI (1915) s. 300.

düğünde burası yıkırmakta idi⁵⁶. Hattâ gerek erkekler gerek kadınlar kısmının soyunma yerleri (camekân) olan büyük kubbeli kimsiler tamamen yıkılarak yerle bir edilmiş halde idi. 25 eylül 1334 (= 1918)'de İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni bu hamam hakkında bir fiş düzenlemiş ve burada kitabesinin bir kopyasını da kâğıda geçirmiştir. Ancak bu fişe yapıtılmış olan fotoğraflar hulusunda büyük bir yanlışlık yapılarak, aşağıda bahsi gececek olan Çukurçeşme hamamının resimleri Kızlar Ağası hamamı zannedile-rek dosyaya yapıtılmıştır. Bu fişdeki nottan öğrenildiğine göre hamam 1332 (= 1916/17) yılında yola gittiği bahanesi ile Şehremaneti tarafından yıkılmıştır. Böylece Glück'ün verdiği bilgi kesinlik kazanmaktadır. Şehri modernleştirdiğine ve «güzelleştiridiğine» kendisini inandırmış bir idare, Glück'ün yazdığını göre, yeni açılan Aksaray - Bayezid arasındaki Ordu caddesinin kenarında kalan, yani yola gitmeyen bu eski eseri yıkıp kaldırımaktan, Birinci Dünya savaşının telâsi içinde bile geri kalmamıştır. Bu hulusda Şinasi Akbatu Bey'den elde ettigimiz bazı notları burada özetlemeği faydalı buluyoruz: 1911 yanından yanmakla beraber kâfir kitlesi sapa sağlam bir halde duran Kızlarağası hamamı, «...hamam enkazı...» olarak gösterilmek suretiyle 1914 yılı yazında Şehremaneti tarafından (bu sırada Şehremini Cemil Paşa [Topuzlu]dır) satışa çıkarılmış ve ilk ihalenin 26 temmuz 1914 de son ve kesin ihalenin 30 temmuz günü yapılacağı bildirilmiştir⁵⁷. Fakat bu satış ve ihale yapılamamış olacak ki 30 kânunevvel (aralık) 1914 de başka bir gazetede çıkan bir ilânya «Aksaray yanım yerindeki Kızlarağası hamamının muayyen bir müddet zarfında yıkırlarak molozlarının arsa zemini tesviyesine kadar kaldırılması hususu bir müteahhide ihâle edilecektir» denilmiş, isteklilerin bir hafta içinde Şehremaneti Levazim müdürlüğüne başvurmaları istenmiştir⁵⁸. Birinci Dünya harbi başlamış, dört cephede Türk ordusuuruşur ve Çanakkale zorlanırken, İstanbul, Belediyesi hâlâ bir yıkıcı bulamayan tarihi hamamı ortadan kaldırıma azmetmiş görünürmektedir. Şehremaneti, 28 teşrînevvel (= ekim) 1915 tarihinde bir gazetede çıkan bir ilânında şunu bildirmektedir: «Aksaray yanım yerinde, KızıltAŞ

56 H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, s. 90-94 ve s. 161-162., resim 3, 6, 50, 51, 52.

57 «İkdam» gazetesi, 6 temmuz 1914 (S.A.).

58 «Sabah» gazetesi, 30 kânunevvel 1914 (S.A.).

mahallesi civarında 1338 harita ve 6 kapı numaralarını hâvi muhterik Kızlarağası hamamı yıktırılmak ve enkazı naklettirmek üzere mevki-i mürzayedeye konulmuş ve bu ayın 21. cumartesi günü Şehremanetinde ihâle-i evveliyesi ve 24. salı günü de ihâle-i kat'iyesinin icrası mukarrer bulunmuş olmakla...». Bu defa bir yıkıcı olmuş ve hamamın yıkılmasına başlanmıştır⁵⁹. İşte Dr. Heinrich Glück, hamamı bu sıralarda görmüş ve kısmen tahrif edilmiş bir halde iken incelemiştir. Fakat yıkılma çalışmaları iş tamamlanmadan kesilmiş ve yarı yarıya yıkık hamam daha bir kaç yıl durmuştur. Bu sıralarda harabeden içinde bazı uygunsuz kimselerin barındığı, hattâ buralarda fuhuş yapıldığı, etrafındaki ev sahiplerinin sıkayıti olarak Belediyeye aks ettirilmiş, nihayet Belediye meclisinin 4 mart 1923 günü Şehremini Ziyaeddin Beyin başkanlığında yaptığı toplantıda, Bayezid temsilcilerinden Nüzhet Bey'in bu hamamın harabesinin kaldırılması hakkındaki takririni okunmuştur⁶⁰. Sonraları Ortanca soyadını alan Mehmed Nüzhet Bey gerekçe olarak şunları bildiriyordu: «...o civarda mesken inşâ edip yerleşmek isteyenleribihuzur ve yeniden ev yapmak isteyenleri de korkuttuğundan böylece şehrîn en işlek bir yerinde alelusus yirmi metrelük bir cadde güzergâhında bulunan bu harabeden hemen yıktırılıp kaldırılması Şehremanetinden talep ve temenni ederiz...». Söz alan takrir sahibi Nüzhet Bey, civarda oturan bir kaç ahbabının kendisine baş vurduklarını, hattâ taşları ve mermerleri kendilerine kalmak şartıyla burayı yıkmak isteyenler bile bulunduğuunu açıklamış, bazı soru soranlara yine aynı Nüzhet Bey, «...orada barınmak kabil değildir» cevabını vermiştir. 14 mart 1923 günü yapılan toplantı Kızlarağası hamamının encamî üzerindeki konuşmalar, üyelerden Osman Sâip beyin bir sözü üzerine açılmıştır. Sâip Bey: «Geçen celselerden birinde Lâleli civarındaki hamamın yıktırılmasına karar verilmiştir. Halbuki o hamamın tarihi kıymetinden bahsediyorlar. Şayed hakikaten kıymet-i tarihiye ve mimariyesi varsa bu cihet mütehassisler tarafından bâdelkeşif tahakkuk ettiği takdirde diğer suretle mahzurun kaldırılmasını teklif ederim» demiştir. Fakat Nüzhet Bey önceki iddialarını tekrarlaması üzerine⁶¹, Osman Bey,

«Bu mahzurların izalesi yıkmakla olmaz...» demiş, «Burası cadde dir, yolun üzerinden» denilmesine üzerine de «Orası cadde ise o da âsar-i âtikadır» cevabını vermiştir. Hamamın durumunun incelenmesine, istimlâk edilip edilmediğinin, yol ile ilgisi bulunup bulunmadığının ve nihayet Eski Eserler Encümeninin düşüncesinin öğrenilmesine karar verilmiştir. Muhofaza-i Âsar-ı Atika Encümeni'nin 18 mart 1923 tarih ve Efdalüddin [Tekiner] (1870 - 1957) imzalı yazısında ise, hamamın «...bundan evvel yıktırılmış ve Encümenimizin mesâdisi buna mâni olamamıştır» denilerek, «Hamamın bugün kalan bâkiyesinin ne tâmir ile iade-i mâmuriyetine ve ne de hal-i hazırlının idame-i mevcudiyetine imkân görülemediğinden, başlanmış olan hasârın ikmâlinden başka çare tasavvur edilememektedir» denilerek eserin son kalıntılarının kaldırılması kabul edilmektedir. Yalnız bir plânının yaptırılmasının doğru olacağı hatırlatılarak yazı şu cümle ile bağlanmaktadır: «...bâdemâ bu gibi mebâni hakkında yapılacak işlere mübâşeretten evvel Encümene işâr-i keyfiyet kılınması ve eczümle o civardaki Çukurçeşme hamam-ı kebirinin de aynı akibet-i âlimeye uğramaması ehemmiyetle temenni olunur...». Bu dileğin Belediyece ne derecede dikkate alındığı aşağıda Çukurçeşme hamamı maddesinde görülecektir. Kızlarağası hamamının «idam fermanı» Başkanın şu cümlesi ile imzalanmıştır: «Efendim hamamın yıktırılmasına esas itibarıyle karar verilmiştir. Yıkılması, enkazın ve taşların alınmasını mürzayedeye koyduk, şâyet münasip bir bedel ile veya bilâbedel tâlip zuhur ederse yapacağız, olmazsa Emânet (yani Belediye) yapacak (Münasip ! sesleri)». Ve böylece Kızlar Ağısı hamamının 1923 yılında ortadan kaldırılması kararlaşmıştır. Ortadan kaldırılan hamamın arası 1934 de basılan şehir plânında bile daha hâlâ kesinlik kazanmamış parseller üzerinde bulunuyordu. Eski Eserleri Koruma Encümeni'ninde dosyasını

gazetesini çıkarmış, Cumhuriyet devrinde Damga Matbaası müdürü olmuştur. Arapça ve farsça bildiğine, bu dillerden tercümler yaptığına ve son devrin en iyi tarih düşünür şairi olarak tanındığına göre eski eserlere karşı tutumuna hayret etmemeye imkân yoktur, bkz. İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk meyhârları ansiklopedisi*, İstanbul tz. s. 294; İbnülemen M. Kemal İnal, *Son asır Türk gâirleri*, İstanbul 1939, s. 1287-1289. İbnülemen, bu zâti methederken: «..hem söz, hem iş eridir. Hangi işin başına geçse becerir. Bîhassa yapı işlerinde bir mîmar kadar vukuf gösterir» demektedir. Bu sıradâ (15 Mart 1922 — 13 Nisan 1923) tarihleri arasında Belediye başkanı Ziyaettin Bey (1873-1941) hakkında bkz. Rakım Ziyaoglu, *İstanbul Kadıları - Şehremenleri - Belediye reisleri...*, s. 285-293.

59 «Sabah» gazetesi, 28 teşrinîvel 1915 (Ş.A.).

60 *Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Zabıt Câridesi*, II, 1339 (1923), s. 80, 184, 312 (Ş.A.).

61 Mehmet Nüzhet (Ortanca), Düyünu Umumiye idaresinde uzun süre memur olarak çalışmış, burada Pul şubesini müdürlü olmuştur. 1908 den sonra *Tercüman-ı Hâkîkat*

1936 yılında yeniden işleyen Yük. mim. A. Sâim Ülgen, bu kadar güzel bir eserin yola gittiği bahanesi ile yıktırılıp kaldırılmışından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir⁶². Bugün Kızlarağası Abbas Ağa hamamı yeri üzerinde apartmanlar bulunmaktadır.

Kızlarağası hamamının bugün elimizde Glück tarafından çizilen bir plâni, gene onun kitabında basilan ne yazık ki çok kötü klijeleri yapılan üç fotoğrafından başka bir tane de Endres'in yânladığı resmi bulunmaktadır. Bu malzeme sayesinde bu eserin mimarisini tanımak bir dereceye kadar mümkün olmaktadır. Glück burasını gördüğü sıralarda büyük kubbeli iki soyunma yeri tamamen yıkılmış bir halde bulunuyordu⁶³. Kitabe, yıkıntıların içinde bir köşeye atılmıştı ve mermer kaplamalar ile kurnalar da perişan bir yiğin halinde sökülmüş duruyorlardı. Bu vesile ile Glück, bu kurnalardan bir tanesinin devşirme bir sütun başlığından işlenmiş olduğunu da görmüştür. Kurnanın duvara giren ucunda başlığın akanthus yaprakları hâlâ duruyordu⁶⁴. Glück, iki soyunma yerinin yalnız temel izlerine rastladığından bunları taramalı olarak çizmisti. Yıkıntılarından anlayabildiği kadarı ile, bu abidevi görünüslü kubbeli kısımların dış cepheinin bir sira muntazam kesme taş ve üç sıra tuğla seridler halinde örülmüş olabileceğine ihtimal verdiğini yazmaktadır. Endres'in fotoğrafı bizi bu hususda tamamen aydınlatmakta ve gerçekten hamamın duvarlarının taş ve tuğla kuşaklar halinde yapıldığını isbat etmektedir. Fotoğrafda görülen en sağdaki (veya kuzeydeki) büyük kubbeli soyunma yerinin kubbesi sekizgen bir kasnağa oturmaktadır. Fakat bu fotoğrafda başka bir detay daha vardır ki, bunu Glück görmemiş, bu yüzden de plânına işlememiştir. Bu da soyunma yeri önünde uzanan revaktır. Beş böülümlü olduğunu tahmin ettiğimiz bu revakanın ortadaki gözü payeler ile, diğer gözler sütunlar ile ayrılmışdı. Endres'in fotoğrafa sol-

62 Eski Eserleri Koruma Encümeni, fiş no. 40. Bu fişdeki fotoğraflar hamamın resimleri olmadıkta başka, Encümen üyesi Efdalüddin Bey'in bir hamamın bir plânının çizilmesi yolundaki isteği de yerine getirilmemiştir. Glück'in kitabı 1921 de yayına girdiğine göre, 1923 de hamamın sanat ve tarih değerinin hâlâ bilinmemişti de gariptir.

63 Glück, gördüğünde hamamın soyunma yerleri yıkılmıştı. O, kuzey kanadı kadınlar, güney kanadı ise erkekler kısmı sanmış ve kitabı de kadınlar kısmında yerde bulduğunu bildirmiştir. Biz aksını düşünmekte ve kuzey kanadın kitabı ile erkekler kısmı olduğunu kabul etmekteyiz.

64 Glück, ay. esr., s. 94, not 1.

daki iki gözün sütun aralıklarının duvar ile kapatılmış oldukları farkedilir. Böylece Kızlar Ağası hamamının, Ayasofya karşısındaki Mimar Sinan yapısı Haseki Hürrem Sultan hamamı gibi erkekler kısmının girişinde bir revaka sahip iddialı görünüslü hamamlardan olduğu anlaşıılır.

Kızlar Ağası ile Haseki hamamları arasındaki benzerlik sadece abidevi soyunma yerlerinin taş-tuğla tekniğindeki duvar örgülerine ve erkekler kısmının önündeki revaka inhisar etmemektedir. Glück'ün de işaret ettiği gibi iki büyük hamam arasındaki benzerlik bilhassa iki kısmın bir sira halinde düzenlenişinde kendisini belli eder. Tamamen eş büyülükde ve tipde olan iki kısım uc uca bitiştilmiş ve hamamın batı cephesi boyunca soyunma yerleri ile aynı taş-tuğla tekniğinde külhan inşa edilmiştir. Her kısım kubbeli kare bölümler halindeki birer soğukluğu takip eden dört eyvan şemasında halvetlerden meydana gelmiştir⁶⁵. Bu sıcaklık kısımları çok eski Türk mimarisinin «bir avluya açılan dört eyvan» düzeninde yapılmış ve köşelerde kubbeli dört halvet höcresi yer almıştır. Ortada göbektaşları bulunmaktadır. Soğuklukların⁶⁶ iki yanındaki kubbeli höcreler orta kısımlardan birer duvarla ayrılmıştır. Bunlardan hiç değilse birinin helâlara mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Glück kuzeydeki kısmında helâları görmüştür. Fakat simetrik olan diğer höcrenin ne işe yaradığını anlamak mümkün olmamaktadır. Hamamın doğu cephesindeki sokak öyle gerektirdiğinden buradaki hamamın duvarı kadınlar kısmında bir dış teşkil edecek surette yapılmış ve ileri çıkmıştır. Bu yüzden de soğukluk daha genişlediğinden kubbe sayısı beş olmuştur. Halvetlerin 7 m. çapındaki kubbelere geçiş, köşelerde içleri az taşın mukarnaslar ile dolu pандantifler ile sağlanmıştır. Kubbe başlangıcında da gepeçvre mukarnaslı birer friz dolaşıyordu. Eyvanları örten aynalı tonozlar ile halvet kubbelerindeki tepe camları delikleri ise yıldız biçiminde açılırlar.

65 Semavi Eyice, *Iznik'de «Büyük Hamam» ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme*, «Tarih Dergisi» XI, sayı 15 (1960), s. 108-110. Dört eyvanlı ve köşelerde halvet höcreli olan bu tipi biz (a) tipi olarak gösterdik. İstanbul'da Bayezid, Edirnekâpsi, Langa, Çinili, Samatya-Ağa, Murad Paşa hamamları bu tipin temsilcileri idi. İznik'te Hacı Hamza (erkekler kısmı), Bursa'da Orhan Bey (erkekler kısmı) ve daha başlarını bu tipe girer.

66 Bazıları bu ara bölüme *ılklik* demektedir ve soyunma yerine ki esas adı *camekân* dir, soğukluk olarak kabul etmekteyiz. Bizim kanaatimize göre aradaki geçiş mekanının adı *soğukluk*'dur.

mıştı. Glück, Kızlar Ağası hamamını yıktırılırken incelediğinden, sökülen mermer döşemenin altındaki cehennemlik denilen ısıtma sistemini rahatça görebilmış hattâ bunun bir de fotoğrafını kitabına eklemiştir⁶⁷.

İstanbul'un büyük çifte hamamları arasında Kızlar Ağası Abbas Ağa hamamı birinci sınıf eserlerden biri sayılabilirdi. Ayasofya'da Haseki, Çemberlitaş, Cağaloğlu, Bayezid hamamları ile aynı değerde, kendi çeşidinin gösterişli ve korunmaya lâyik örneklerinden biri olduğu muhakkakdı. Şuursuz bir şehircilik anlayışının ve kendi öz eserlerini küçümseyen bir görüşün kurbanı olan bu Türk mimari anıt, o devirde bir hamamın korunması gerekli bir eser olabileceğini düşünülemediğini de açıkça gösterir. Bu ve bunun gibi eserlerin sanat değerlerini sezebilen bir avusturyalı, Dr. H. Glück ortaya çıkmış olmasa belki de bu hamama dair elimizde en ufak bilgi olmadan onu kaybetmiş olacaktık⁶⁸. Bu bakımından Türk sanatına değerli hizmeti geçen Glück'ün hâtirasını da burada saygı ile anmak bir borçtur.

VIII

Çukur Çeşme hamamı

Levha : X - XIII

Resim : 18 - 23

Bugün en ufak bir izi kalmayan, mimari bakımından değerli başka bir hamam da Lâleli camii manzumesi yakınında olduğundan dolayı Lâleli hamamı da denilen Çukur Çeşme hamamıdır. Bu büyük ve güzel hamam, Ordu caddesinden Şehzadebaşına doğru uzanan Fethi Bey caddesinin sağ (doğu) tarafında, 1934 de basılan Şehir plânına göre 38 sayılı Camci Ali mahallesi sınırları içinde, Zeynep Kâmil ve Ahmet Şuayip sokaklarının, Fethi Bey caddesine açıldıkları yerde bulunuyordu⁶⁹. Hamamın bazı kısımları, Kurultay ve

67 Glück, *adi geç. esr.*, s. 16, res. 6 da yıkılan cehennemliğin bir fotoğrafı vardır.

68 Glück'ün çizdiği plân aynen alınarak ve onun yazdıklarını kısaltularak bu hamam şu kitapda da tanılmıştır, Kemal Ahmet Aru, *Türk hamamları etüdü* (1941 Doçentlik tezi), İstanbul 1949, s. 114-115 ve res. 115 de plânı.

Ahmet Şuayip sokakları ile sınırlanan yapı adasının Fethi Bey caddesine bitişik kenarını işgal ediyordu.

Çukurçeşme veya Lâleli hamamının⁷⁰ kim tarafından ve hangi tarihde yaptırıldığı hakkında bir bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Mimari bakımından bu kadar gösterişli ve ölçü bakımından büyük bir çifte hamamın bir vakıfın parçası olduğu da muhakkaktır. Hemen yakınında Sultan III. Mustafa (1757 - 1774)'nın yaptırdığı Lâleli camii manzumesinin bulunması, bu eserin de o külliyyenin bir unsuru olarak yapılmış olabileceği hatırlatır. İlk bakışda Çukurçeşme hamamını, Lâleli külliyesinin bir elemanı olarak görmek mümkün gibi gözükmemektedir. Sultan III. Mustafa kendi adına yaptırdığı bu manzumenin inşasına, 23 şaban 1173 (= 1760) de başlanmış ve H. 1177 (= 1763/64)'de tamamlanarak açılışı yapılmıştır. Camiin etrafında kurucusu III. Mustafa'nın türbesinden başka, sebil, aşhane-imaret, çeşmeler, muvakkithane ile meşruta höcreleri de yapılmıştır⁷¹. Fethi Bey caddesinin sağ tarafında, Lâleli camiinin doğusundaki yapı adasında bir de büyük medresesi vardı ki, bununla hamam arasında evvelce Derbent denilen sonra adı Kurultay olan bir sokak bulunuyordu⁷². Ayrıca karşı tarafda, ve camiin sırasında bulunan Taşhan veya Çukurçeşme hanının da camiin manzumesinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır⁷³. Etrafi, Lâleli manzumesinin yapıları ile sarıldığı anlaşılan hamamın da bu topluluğun bir parçası olması ihtimali böylece belirirse de bunun doğru olamayacağı eski resimler incelediğinde görülüyor. Bu resimlerde hamama aitmiş gibi olan iki kubbe vardır ki, bilhassa birinin kasnağı Lâleli camii yapısının pek çok yerinde olduğu gibi taş ve tuğla şeritler halinde yapılmış ve kubbe kasnağına açılan pencerelerin ke-

69 Belediye, *Rehber*, pafta 4.

70 Hadika, I, s. 55'de Bodrum camiinden bahsederken yakınındaki Kızlaragâsi hamamını *Lâleli hamamı* olarak göstermektedir.

71 Vâsfî, *Tarih*, s. 178; Hadika, I, s. 23-24; Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955, s. 45, no 58. Lâleli camiinin mimarı olarak Mehmed Tahir Ağa hak. bkz. Kemal Altan, *Mimar Mehmed Tahir*, «Arkitekt» VII, sayı 3 (1937) s. 193-195 resimi.

72 Bu medresenin yeri, Ayverdi, *Harita*, pafta C 4 de gayet iyi görülmektedir. Az aşağıda bugünkü Ordu caddesi üzerinde veya kenarında Koska medresesi olarak adlandırılan ikinci bir yapı daha görülür, ksl. Ayverdi, *Harita*, pafta C 3.

73 Akademî-Mimarlık ve Sanat dergisi, sayı 3-4 (haziran 1965) s. 72-75 Ender Küçükerman'ın projesi. Bu projede Taşhan'ın bir lokanta haline getirilmesi tasarlanmıştır.

merleri açık bir şekilde Barok üslübunda şekillendirilmiştir⁷⁴. Fakat dikkatle hamamın plâni, fotoğrafındaki hamam kubbeleri ile karşılaştırıldığında, bu iki kubbenin hamama değil, dar bir sokak ile ayrılan Lâleli medresesine ait oldukları anlaşılır. Prof. Dr. B. Şehsuvaroğlu arşivindeki değişik bir fotoğrafda ise bu medrese yıkılmakta iken görülmektedir. Arka plânda hamamın büyük kitlesi farkedilir. Çukurçeşme hamamı, aşağıda da belirtileceği gibi, duvar örgüsü ve mimari nisbetleri bakımından güzel bir klâsik devir eseridir. Lâleli caminin yapıldığı devirle bir ilgisi yoktur. Diğer tarafından, XVII. yüzyılda yaşayan Evliya Çelebi'nin eserinde çok daha küçük ve mimari bakımından deðersiz hamamların anılmasına karşılık, Çukurçeşme hamamından bahsedilmeyiş biraz şaşırtıcıdır. Bu durum hamamın Evliya Çelebi'den sonra inşa edildiğini gösterir gibi ise de, bu da doğru bir tahmin sayılabilir. Eğer Çukurçeşme hamamı Evliya Çelebi devrinde başka bir adla tanınıyor ise, bu noksantık normal sayılmalıdır. İstanbul'un XV. yüzyıldan itibaren vesika ve kaynaklarda adları geçen pek çok hamamının teshisi bugün mümkün olmamaktadır.

Çukurçeşme hamamı olarak bilinen eski eserin, kaynaklarda adı geçen hangi hamam olduğu hususunda Şinasi Akbatu önemli bir teshis yapmıştır. Tesbit edildiğine göre burası Fatih vakfiyelerin-

⁷⁴ Hamamdan Derbent (şimdi Kurultay) sokağı ile ayrılan yapı adasındaki medresenin Lâleli manzumesinin bir parçası olduğu, elimizdeki fotoğraflarda fark edilen duvar teknigi ile pencere biçimlerinden kesinlikle anlaşılmaktadır. *Hadîka*, burada bir medrese den bahsetmez; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (J.J. Hellert terc.) Paris 1841, XVIII., deki medreseler listesinde Lâleli medresesi s. 128'de no. 274, 1763'de yaptırılmış olarak gösterilmiştir. Lâleli medresesinin mimari durumunu yıklımaktan iken çekilen bir fotoğraf akseltirmektedir. Bu fotoğrafın altında şu kayıt vardır. «Mezkûr kütüphânenin medrese odalarının ba'de'l-hdm yalnuz kütüphâne kışının görünüşü, (0) işaretli kışım kütüphâne medhalidir ki, üzerinde قبّه كتب 1217 (1802/03) tarihi muharrerdir. Yerde tahtalar Harîk-zedegân apartmanları malzemesindendir. Şimdi burada ma'lesef apartman vardır». İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu arşivindeki bu resimden kopya almamızı izin veren sayın meslektaşımı teşekkür ederim. Daha cadde tarafındaki Koska medresesinin ise kurucusunun adı ve yapılmış tarihi hususunda şimdilik bir bilgi edinemedik. H. 1310 (=1894) depreminden sonra *Sabah* gazetesinde çıkan zarar gören binalar listesinde, Lâleli ve o civarda Hacı Odabaşı Hasan Ağa medresesinin bir çok yerlerinin harap ve münhemed olduğunu kayıtlıdır. İki apartman blokunun arasındaki boşluğun cadde üzerine açılan girişini süsleyen ince sütunlar ve başlıkların, usul itibarıyle Lâleli camiindeki uygundan bulanın Lâleli medresesinden arta kalmış ve burada tekrar kullanılmış parçalar olabileceğini akla getirir.

de adı geçen ve doğrudan doğruya Fatih Sultan II. Mehmed'in evkâfi arasında gösterilen Kazasker hamamından başka bir şey degildir. Türkçe vakfiyede bu hamamdan iki yerde bahsedilir⁷⁵. Birinde evkafa ait dükkanlar sayılırken, Mimar Üstad Ayas mahallesinde yakın bir yerdeki onbir bâp dükkan Kazasker hamamı kurbindedir⁷⁶. E. Hakkı Ayverdi, Fatih devri mimarisi hakkındaki kitabından ilk baskısında Kazasker hamamı adındaki bu eseri, bugün Horhor hamamı olarak bilinen tek hamam olarak tescis etmiştir⁷⁷. Fatih imaretinin gelirlerini gösteren H. 894 (=1489) — H. 895 (=1489/90 ve H. 895 (=1489/90) — H. 896 (=1490/91) yıllarına ait muhasebe defterinde (*Muhasebe-i câmi-i cedid-i Sultan Mehmed tâbe serahu der Konstantiniye ma'a medâris ve imâret de dârişşifa*) bir yıl geliri 39 583 diğer yıl 37 417 akçe olan *hamam-i Mevlânâ Ali Çelebi veled-i Fenâri, Kazasker-i köhne* kaydı ile Vakfiyedeki Kazasker (veya Kadasker) hamamının gerçek adı ortaya konulmaktadır⁷⁸. İstanbul Belediye kütüphanesinde, Muallim M. Cevdet yazmaları, no. 0.91 deki defterde bulunan bu kayıd, (var. 16), Kazasker hamamının Tahtakale hamamından sonra geliri en yüksek ikinci tesis olduğunu gösterdikten başka, bu yapının eski Kazasker Fenâri oğlu (zâde) Ali Çelebi'nin adıyla anıldığı belli eder⁷⁹. Gerek bu, gerekse Haci Üveys mahallesinde Sinan Paşa hamamlarının niğin Fatih evkafından oldukları halde başkalarının

⁷⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 210, var. 77; s. 213, var. 94; bu türkçe vakfiyeye nazaran çok daha iyi ve tamam olan arapça vakfiye ne yazık ki dilimize çevrilerek bastırılmıştır, faksimile baskısı için bkz. Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih* (İstanbuler Mitteilungen, IV) İstanbul 1935, var. 23 satır 4, var. 24 satır 2-6 (fazla bir bilgi vermemeektedir).

⁷⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1953, s. 37, no. 275.

⁷⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, ay. esr., s. 34, no. 241, «...Horhor hamamı olsa gerektir. Basit ve tek hamamdır» deniliyor. Horhor'daki medrese ile Hindiler tekkesi arasındaki bu hamamın yeri hususunda bkz. Ayverdi, *Harita*, pafta C 4.

⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Fatih camii ve imareti tesislerinin 1489-1490 yıllarına ait muhasebe bilâncoları*, «İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası» XXIII. sayı 1-2 (1962/63) s. 307; Ayverdi, *Ottomanî devri mimarisinde Fatih devri*, İstanbul 1973, s. 361.

⁷⁹ Osmanlı devri Türk tarihinin ilk devrinin büyük bir ülema ailesi olan Fenâri'ler ayrıca araştırılmağa değer bir konudur. Fenâri-zâde Ali Efendi İstanbul'da Cağaloğlu'nda son devirde mimarisi çok değişmiş bir mescidden başka, Halâcilârlarda, şimdi Vatan caddesi kenarında olan eski Lips manastırı kilisesini de zâviye-mescide çevirmiştir. Fenâri Isa veya Kilise camii olarak bilinir, bkz. S. Eyice, *İstanbul, petit guide...*, s. 80, no. 116.

adları ile isimlendirildikleri halli gereken bir mesele olarak kalmaktadır. Bu kayıd Kazasker hamamının Fatih devri eseri olduğunu göstermekle beraber yerini ortaya koymamaktadır⁸⁰. Fakat Ş. Akbatu tarafından derlenen iç kayıt bu meseleyi de aydınlığa çikarmaktadır. 22 rebiülevvel 1076 (= 1665) tarihli bir ilâmda «*Mahmiye-i İstanbul'da merhum ve mağfurun leh Ebulfeth Sultan Mehmed Han cami-i serifî ve medâris-i münifesî ve imâret-i dmiresi vakfindan Kazasker hamamı dîmekle maruf çifte hamam...*» in tamiri gerektiği ve «*iki kebir kubbenin tülen ve arzen bihisab-i terbi-i 200 zira swası...*» bahsi geçtiğine göre⁸¹, Kazasker hamamının iki büyük soyunma yeri kubbесine sahip bir çifte hamam olduğu anlaşılmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki bir defterde ise safer 1129 (= 1717) tarihli bir kayıddda «*Çukurçeşme civarında Ebulfeth Sultan Mehmed Han evkafından Kazasker hamamı*» ile ilgili bir hükmün bulunmaktadır. Bu not Çukurçeşme hamamının Kazasker hamamı ile aynı olduğunu gösterir⁸². Daha geç, 3 zilhadde 1267 (= 1851) tarihli bir gazete ilâni da «*Çukurçeşme'de kâin Kazasker hamamı denmekle maruf câmekanları dahi kârgir ve çifte olarak bir kebir hamam, Kassám-i Askeri tarafından müzayedede olun-*

80 Ayverdi-Barkan, *Tahrir defteri*, s. 255, no. 157'de Firuz Ağa camii münasebetiyle Fenari-oğlu Ali Efendinin bir tek hamamının (*hamam-i yekât*) bahsi geçmektedir. Bunun Kazasker hamamı ile aynı değil başka bir yaptığı tahmin edilebilir, kşl. aşağıda not 109. *Hamam-i yekât* ibaresini şekil bakımından tek hamam o'arak anlamak mümkün olabileceğ gibi efsiz güzellikte bir eser manasında da kabul etmek mümkündür.

81 İstanbul Evkaf Mîlefîtişliği Mahkemesi, *Defter 57*, s. 136, mahkeme-i şerîyye siciliindeki 22 Rebiülevvel 1076 (=1665) tarihli ilâm (Ş.A.).

82 Başbakanlık Arşivi, *Umumi Şikâyet Defteri*, no. 70, s. 406 (Ş.A.).

«*İstanbul'da sadrâzam nezaretinde olan evkaf mîlefîtişî Mevlânâ... hâküm ki: Atullah nam kimse dergâh-i muallâma gelüp müşâriyehîn taht-i nezaretinde olan evkâftan mahmiye-i İstanbul'da vâki' merhum ve mağfur leh Ebulfeth Sultan Mehmed Han tâbeserâhü evkâft musakkafatindan yine mahmiye-i mezbûrede Çukurçeşme kurbînde Kadaskerî demekle maruf hamam tarâf-i vakıfstan bin yüz yirmi beş senesi Cemâziyelâlî gurusunda kenduya icar olunmakla hala taht-i icaresinde olup bundan akdem vâki olan îhrâktâ hamam-i merkumun mevcut olan odunu ve bazi egypti muhterik olduğundan ma'da hamam-i merkumun icaresi dahi ziyade olup gadr olduğun bildirilip hamam-i mezbûrun ecr-i misli hamamcılar kethüdası ve ihtiyarları ve satr bigaraz müslim'in marifetiyle şerî'le tefâhûs ve arz ve İslâm olunmak babında emri serifîm rica etmeğin senki mevlânâ-i mumâlîleyhsin müteferris (ferasetli) olan bigaraz müslim'in marifetiyle şerî'le tefâhûs edüp ecr-i misli olan ne miktar ise ve tahmili ne miktar ise İslâm eylemen babında ferman-i alîjânum sadir olmuştur. Fi evâ'l-i safer, sene 1129 (1716/17)*».

mağla, isteklu olan zevâtin mâlumu olmağçın ihbâr olundu» denilmektedir ki, bu da Çukurçeşme'deki çifte büyük hamamın Fatih evkâfından Kazasker hamamı ile bir olduğunu aydınlatmaktadır⁸³.

G. Stolpe'nin 1866 da yayınlanan İstanbul plânında Çukurçeşme hanı karşı tarafında *Hm* olarak işaretlenen Çukurçeşme hamamı⁸⁴, geçen yüzyılın ikinci yarısında, 1877 e doğru çizilen İstanbul haritasında da Çukurçeşme (sonra Fethi Bey) caddesi ile Derbend (sonra Kurultay) sokağı arasındaki yapı adasında işaretlenmiştir⁸⁵. 1895 de bir de cinayete sahne olan bu hamam⁸⁶, Uzunçarşı - Mercan - Lâleli - Aksaray semtlerini tâhrip eden 10 temmuz 1327 (= 23 temmuz 1911) yangınında yanmıştır. Bundan sonra tamir edilmeyen bu eski eser, çevresindeki yangın yeri boşluğun ortasında oldukça sağlam bir halde uzunca bir süre durmuştur. Şehremaneti tarafından, Cemil Paşa'nın isteği ile yangın yeri için çizilen şehir plânında eski eserleri hiç hesaba katmayan düzenlemeye burası da feda edilmişdir⁸⁷. Nitekim Şehremaneti tarafından 1918'de bastırılan haritada bu yangın sahası tamamen boş gösterilerek burada dama tahtası (veya izgara) sistemine göre yeni sokaklar tesbit edilmiş, olarak görülmektedir⁸⁸. Bu haritada Çukurçeşme hamamı işaret bile edilmemiştir. Halbuki eser, plân çizildiği sıralarda henüz sapasağlam ayakta duruyordu. 1916 - 1917 yılları arasında İstanbul hamamlarını inceleyen Dr. H. Glück burayı gördüğünde binanın kâğır kitlesi fazla bir zarar görmemiş durumda idi⁸⁹. Sadece kadınlar kış-

83 *Ceride-i Havâdis* gazetesi, sayı 549, 3 Zilkadde 1267 (=1851) (Ş.A.). M. Zeki Pakalın, *Osmanlı deyimleri sözlüğü*, II, s. 210'da Kassam-i Askerîyi «yeniceri ocağı efrat ve zabitanından ölenlerin metrûkatına ait işlerle meşgul olan heyet arasındaki şerî memur hakkında kullanılır bir tâbîdir» denilmektedir.

84 C. Stolpe, *Plan von Constantinopel mit den Vorstaedten dem Hafen...*, 1:15000, Berlin 1866.

85 Ayverdi, *Harita*, pafta C 4.

86 Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII (1966) s. 4168-4169, Çukurçeşme hamamı ve Çukurçeşme hamamı cingayı (Muzaffer Esen) maddeleri. Çukurçeşme hamamının erkek ve kadınlar kısımlarının duvarları ile kubbeleri yıkıldığına dair H. 1310 (=1894) depremi tâhribat listelerinde kayıt vardır, bzk. *Sabah* gazetesi, 29-30 haziran ve 1, 3 temmuz 1310. Bu cinayet az sonra olduğuna göre hamam tamir edilerek çalışmaya başlamıştı.

87 Bu hususda bzk. yukarıda not 2'deki yazımız, s. 132; Cemil Topuzlu, not 53'deki kitabı, s. 174.

88 Şehremaneti (Necip Bey), *İstanbul rehberi*, İstanbul paftası (Haliç bölümü).

89 H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 96-99, res. 17, 54, 55, 56.

minin soyunma yerinin üstü açıktı. Ancak bu çökmenin acaba 1911 yangınından sonra mı yoksa daha evvelce bir depremde mi olduğu da sorulabilir. Bu kubbe daha eski bir tarihde çökmüş ise, tamirde tuğladan yapılmayıp, soyunma yerinin ahşap bir çatı ile kapatıldığına ihtimal verilebilir. Yoksa erkekler kısmının kubbesi sağlam bir halde, hattâ üstündeki kurşunların bir kısmı ile dururken 1911 - 1916 arasındaki kısa süre içinde bu kısmının örtüsünün tamamen açılmasına ihtimal verilemez. Zaten Glück burada çalışlığında erkekler kısmı soyunma yeri gaz deposu olarak kullanıyor, kadınlar kısmının soyunma yerine ise hurda kurşun levhalar ve yapı malzemesi doldurulmuştu⁹⁰. Kubbe ve pandantiflerden hiçbir iz görülmüyor. Halbuki zeminde, 2 m 40 genişliğinde olan set, üzerinde onu örten bir tuğla kubbenin molozu olmadığından açıkça görülebiliyordu. Bu da kubbenin daha eskiden yıkılıp bütün aksamı ile kaldırılmış olduğunu ve bu kısmın üstünün 1911 yangınına kadar ahşap çatı ile örtülü olduğunu isbat eder. Zaten erkekler kısmının yan duvarında, kadınlar kısmı soyunma yerinin ahşap çatısının saplanlığı yiv fotoğrafda görülebilmektedir.

Çukurçeşme hamamı olarak tanınan eski eser, İstanbul'un en eski ve bununla beraber en abidevi görünüslü hamamlarından biri idi. Zaman zaman bazı tamirler geçirerek 1923 e kadar gelmişti. 1911 yangınından biraz zarar görmüş olmakla beraber, fotoğraflarından anlaşılığına göre, muhteşem kâgir mimarisi sağlam olarak duruyordu. Bu yangın yerinde imarı için hazırlanan planın eski eserlerde yaptığı ve yapacağı korkunç tahribden endişe duyan bazı tarih ve sanat severlerin telâş gösterdikleri anlaşılıyor. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, Eski Eserler Encümeni üyelerinden Efda-leddün Bey, Kızlarağası hamamı gibi Çukurçeşme hamamının da bir oldu bitti ile mahv edilmemesini temenni ettiğini resmi yazısında söylemişti⁹¹. 24 ağustos 1923 tarihli bir gazete havadisinde de bu hamamın da yok edileceğinden endişe duyulduğunu ortaya koyan çok sert bir yazı çıkmıştı⁹². Fakat bunların hiçbir faydasının

90 Buradaki hurda demir boruların tonu on liradan satışı ile ilgili bir Belediye ilâmi için bkz. *Son Telgraf gazetesi*, 2 teşrînsani 1340 (=1924) (Ş.A.).

91 Bu hususda bkz. yukarıda s. 153.

92 *İkdam gazetesi*, 24 ağustos 1923 de bu yazının bir kopyası Şinasi Akbatu Bey tarafından lutfedilmiştir. Eski eserlerin kurtarılması yolundaki mücadelelerin bir vesikası olarak bu gazete haberini buraya aynen geçirmemiş doğru bulunuyorum: «*Asâr-i muazzama-*

olmadığı anlaşıiyor. Fatih'in ve bu çok değerli eseri 1925 - 1936 yılları arasında merhametsizce feda edilmiş ve ortadan kalkmıştır. Zaten burada sokaklar öyle geçirilmiş ve yapı adaları o surette düzenlenmişti ki, hamamın ortadan kaldırılması için gerekli her şey yapılmıştı.

Cemil Paşa'nın ikinci Şehremînliği sırasında 1919 yılında, İstanbul işgal kuvvetleri elinde bulunduğu günlerde, yangılardan açıkta kalan aileleri barındırmak üzere bugün denildiği gibi büyük «sosyal meskenler» yaptırımasının uygun olacağı düşünülmüştü. *Harik Komisyonu* Alisi adındaki bir kuruluş eliyle toplanan para ile mimar Kemaleddin Bey (1870 - 1927) e aslında *Harikzedegân apartmanları* denilen blok meskenler yaptırılmış⁹³ ve bunlar bitince de Tayyare Cemiyeti (Hava Kurumu)'ne verildiklerinden Tayyara (Hava Kurumu) apartmanları olarak tanınmıştır. Bu yapılar tam hamam ile Koska (şimdî Ordu) caddesi arasındaki sahada kuru muştu. Apartmanlar Koska medresesinin bir kısmının üstüne yerlesme beraber⁹⁴, hamama bir zarar vermemiştir. Fakat az sonra yeni

târihiyeden Çukurçeşme hamamının hedmine başlanmıştır. *Tahkikatımıza nazaran*, Şehremâneti bu hamam hakkında kanûnen ve nizâmen ifâsi muktezi istimlâk muamelesini ifâ etmediği gibi *Muhafaza-i Asâr-i Atika nizânmâmesinin 4 fûncü ve 5 inci maddelerinde* musarrâh ahkâmî nizâmiyyeyi de *nazar-i* dikkate almamıştır. Eylevî mer'i olan mezkûr maddelere nazaran bu gibi mebâni-i atikanın hedmi veya tâdîlî lâzım geldikte, Mützeden, Maarijden, Cihet-i askeriye ve mülkiyeden ve Şehremânetinden tâyin edilecek memurlar vastâs ile mevzâbahis bina arz ve amâk tedâkîd edilerek hedmine karar verildiği takdirde kitâbelerin mahkûkâtı var ise aynen alınarak, kopyeleri çıkarılarak ve fotoğrafı ahzedilerek tanzim edilecek müsterek mazbata *Maarif idaresine* verilecek oradan da müstâdalâsî alınmak üzere Müze müdürüyetine havale-i keyfiyet kalındıktan sonra icâbi icra edilmek lâzîmeden iken Şehremâneti tarafından bu kuyudâ nizâmiyyenin hîbirine riyet edilmesiyle hamamın hodbehod hedmine iptidâr olumuştur. Kanunsuz ve nizâmsız yapılan zu muameledeñ dolayî Asâr-i Atika Encümen-i Dâimî tarafından bu hususda teşebbüsât-i lâzîmede bulunulduğu müstahberdir. Türlü bahânelere eslâfîn fâidesi umuma şâmil olan bu gibi âsâr-i cesîmesinin hedmi cihetine gidilmesi ciddîn gâyan-i teessüftür. Zira bâdemâ böyle cesîm binalarını inşâ-i kaabil değildir ve sehrimizin mümtâzîyet ve husûsiyeti de ancak bu misillü âsâr ile muhâfâza edilebilir». (Ş.A.).

93 Bu apartmanların yapılması ile ilgili olarak bazı hatalar için bkz. Cemil Topuzlu, not 53'deki yerde, s. 202 vd. Mimar Kemaleddin için bkz. Sedat Çetintas, *Mimar Kemalettin mesleği ve sanat fâlikîti*, «*Güzel Sanatlar Dergisi*» V (1944), s. 160-173, apartmanlar hak. s. 175.

94 Bu medreselerden Koska medresesi denilenin ortadan kaldırılmasının sebebi haklı görülmese bile bir derecede kadar olumlu karşılanabilirse de Lâleli medresesinin yok edil-

sokak sistemine göre mahalle gelişmeğe başladığında hamam da ortadan kalkmıştır⁹⁵. Sigorta şirketleri için topograf Pervititch, 1936 da bu semtin sigorta plânını çizdiği sirada, bugünkü şeklini bulmuş olan yapı adasında evler ve ufak apartmanlar yükselsemeye başlamıştı. Pervititch, Ordu caddesinden yukarı Şehzadebaşına çıkan Fethi Bey caddesi kenarında bazı duvar kalıntıları üzerine *Ruines d'un hamam (= Bir hamamın harabeleri)* kaydını koymuştu⁹⁶. Bu duvar parçalarının, Çukurçeşme hamamının hangi kısımları olduğunu anlamağa imkân yoktur. O tarihten bugüne gelinceye kadar son izler de ortadan kalkmış ve Çukurçeşme hamamı denilen yapı İstanbul haritasından tamamen silinmiştir⁹⁷.

Çukurçeşme hamamı biribirine bitişik erkekler ve kadınlar kısımlarından meydana gelmiş bir çifte hamamdı. Glück tarafından çok zor şartlar içinde çizilmiş bir plâni ve bazı fotoğrafları yardımıyla mimari özellikleri tanınlılmaktadır⁹⁸. Glück'ün kitabında basılan ve bu eski eseri külhan tarafından gösteren fotoğrafı son karakterlik bir klişe halinde basıldığından fazla bir değeri yoktur⁹⁹. Aynı eserde igerisini gösteren iki resim ise kemer ve pandantifleri göstermesi bakımından daha faydalıdır¹⁰⁰. Harikzedegân apartmanlarının yapılması bittikten sonra hamamın dışdan bir kaç resmi çekilmiş ki, bunların yardımıyle eseri daha iyi tanımak mümkün olmaktadır¹⁰¹.

Çukurçeşme hamamının erkekler kısmı herbir kenarı 13 m 30

mesinin hangi sebebe olduğu anlaşılamaz. Hiç bir sebep de, son büyük manzumelerden Lâleli topluluğunun bir unsurunun kesilip mahv edilmesini af ettirmez.

95 İçinde depo edilmiş borular 1924 sonlarında satışa çıkarıldığına göre, hamam bu tarihde henüz duruyordu. Tahrîbin 1924'den sonra başlamış olması gereklidir.

96 Pervititch, *Plan*, Fatih II, pafta 46 (1935) ve 52 (1936).

97 Buradaki yapı adalarının içlerinde bu tarihi eserlerden belki bazı iz ve kalıntılar kalmıştır. Fakat sokaklardan bir şey görülmemektedir. Ancak temelleri çok daha derine inen yeni yüksek apartmanlar yapıldıkça son izler de —eğer var ise— ortadan kalkacaktır.

98 Eski Eserler Encümeni'nde bu hamamla ilgili bir fiş veya dosya yoktur. Hamamın yıkılmadan önce çekilmiş iki fotoğrafı yanlışlıkla Kızlarağası hamamının sanilarak onun fişine konulmuştur, bkz. *yukarıda not 62*.

99 Glück, *Baeder Konstantinopels*, res. 55.

100 Glück, *Baeder Konstantinopels*, res. 56.

101 Hamamın Eski Eserler Encümeni'ndeki fotoğrafının aynen eşi olan bir resmi de Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır. Koska-Ordu caddesi tarafından çekilmiş bir fotoğraf ise İstanbul Üniversitesi'nde, Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu arşivindedir.

ölçüsünde büyük bir soyunma yerine sahipti. Fethi Bey caddesine açılan bir kapidan girilen bu kısmın yalnız bir cephesinde iki pencere vardı. Bu büyük mekânın üstü geçisi köşelerde tromplar ile sağlanmış bir kubbe ile örtülmüştü. Soğukluk kısmı ortada bir kubbeli bölüme sahipti. Sol tarafındaki bölüm ikiye ayrılmış, bunlardan biri yandaki helâlara geçisi sağlayan bir dehliz halini almış, geri kalan kısmı ise ne olduğu anlaşılamayan duvarla çevrili bir höcre teşkil etmiştir. Glück içine giremediği bu garip mekânın belki bir su deposu olabileceğini yazar ise de buna ihtiyal vermek zordur. Arkada büyük bir hazne varken içerisinde böyle bir ufak hazneye lütum olamaz¹⁰². Halvet kısmı ise çok değişik bir karakter gösterir¹⁰³. Burası *göbektaşı etrafında dört eyvanlı tip*'de olarak düşünülmüş fakat giriş tarafına eyvan yapılmadığından sadece üç eyvanlı olarak kalmıştır. Dolayısıyle de kubbeli yalnız iki halvet höcresi meydana getirilebilmiştir. Bu höcrelerin köşelerdeki girişlerinin simetriği olarak, höcresiz tarafındaki iki duvar çıkışmasına birer niş yapılmıştır. Eyvanların üzerleri de küçük birer kubbe ile örtülmüştür. Çukurçeşme hamamının erkekler kısmında eski Türk yapı geleneğini devam ettiren dört eyvanlı şema ufatılmış olarak kullanılmış ve değişik bir çeşitleme (*variation*) meydana getirilmiştir¹⁰⁴. Erkekler kısmının yanına bitişik olan kadınlar kısmı ise daha ufak olarak yapılmış ve cephesi 5 m kadar geriye alınmıştır. Bunun iki kısmın müşterilerinin birbirlerini görmemeleri için düşünüldüğüne ihtiyal verilebilir. Kadınlar kısmı soyunma yeri herbir kenarı 11 m 60 ölçüsünde bir kare halindedir. Glück burada da başka hamamlarda raslanmayan bir özellik tesbit etmiştir ki, bu da bir duvara açılmış bir niş içindeki bir kuyu ağızıdır¹⁰⁵. Kadınlar kısmında

102 Bazi hamamların bazı özellikleri olduğu bilinir. Nitekim Musevi mahallesinde olan Balat hamamında Muscülerin kullandıkları kiligür bir havuz vardır. Şâfielerin de hamamlarında böyle bir yerin olduğu Ş. Akbatu'dan öğrenilmiştir.

103 İstanbul'un ilk Türk hamamlarının bazlarında olduğu gibi, Çukurçeşme hamamunda da Bizans devrine ait bazı parçalar olabileceği Ş. Akbatu ihtiyal vermektedir. Biz bu hamamın bütün aksamı ile Türk eseri olduğunu sanmaktayız. Değişik görünüş, kadınlar kısmında dört eyvan şemasının güdüük bir şekilde tatbikinden doğmuştur.

104 Hamam tipolojisi hakkında bk. S. Eyice, *Iznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı devri hamamları*, «*Tarih Dergisi*» XI, sayı 15 (1960) s. 108, (a) tipi olarak ayrıttığımız bu şekeiten başlıca başka örnekleri için bkz. *yukarıda not 65*.

105 Glück, *Baeder Konstantinopels*, s. 98, not 20.

muntazam bir soğukluk bölümü yoktur. Biribirinin içinden geçen küçük bölmeler soğukluğu teşkil ederler. Bunlardan ortada olanı çok ufak bir kubbe ile örtülü soğukluk ve ara mekân, yandaki tonozlu kısım ise helâlara giden dehlizdir. En dışdaki tonozlu mekân ise helâlardır. Halvet öteki kısmından tamamen farklı bir sisteme göre düzenlenmiştir. Burada T biçiminde bir halvet mekânı yapılmış, bunun kollarının teşkil eden girintilerin üzerleri mimari ve teknik bakımdan çok değişik bir görünüş gösteren çift kubbeli örtüler ile örtülmüştür. Bu küçük çifte kubbe bir takım kemerler ve bir konsol ile yan duvarlara bağlanmıştır¹⁰⁶. Buna benzer bir örtü biçimi Zeyrek'de Barbaros Hayreddin Paşa'nın yaptırdığı Mimar Sinan'ın eseri Çinili hamam'da da görülmektedir¹⁰⁷. Ortadaki büyük kubbeye geçiş ise stalaktitli pandantiflerle sağlanmıştır. Ortadaki bir nişin iki yanındaki kapılar yan yana olan iki halvet höcresinе geçisi sağlar. Bunlar da birer stalaktitli pandantiflerle sağlanmıştır. Ortadaki bir nişin iki yanındaki kapılar yan yana olan iki halvet höcresinе geçisi sağlar. Bunlar da birer stalaktitli pandantifli kubbe ile örtülmüştür¹⁰⁸. Kadınlar ve erkekler kısımlarının dış tarafında oldukça geniş bir saha kaplayan üzerleri tonozlu su hazneleri ve külhan bölümleri uzanıyordu.

Hamamın elimizdeki fotoğrafları onun itinalı bir işçilik ile muntazam kesme taştan yapıldığını göstermektedir. Taş işçiliği bilhassa iki soyunma yerinin mimarisinde daha da üstün bir kalitede idi. Erkekler kısımının yan cephedeki pencereleri sivri tâhîf kemerli mermer çerçevelere sahipti. Bunlar demir parmaklıklar ile emniyete alınmıştı. Kasnak oniki köşeli olarak yapılmış ve kubbe eteğine üç cephede birer pencere açılmıştı. Bunlardan yan cephedekinin yuvarlak kemerli oluşuna karşılık, külhan tarafındaki Türk kemerli oluşu şaşırtıcıdır. Bu farkın neden doğduğunu anlamağa ne yazık ki artık imkân kalmamıştır. Bu oniki köşeli taş kaplı kasnak üzerine 13 m kadar çapındaki kurşun kaplı kubbe oturu-

106 Glück, *ay. esr.*, s. 33, res. 17.

107 Glück, *ay. esr.*, s. 80, res. 40; Kemal Ahmet Aru, *Türk hamamları etüdü*, res. 67.

108 S. Eyice, yukarıda not 104'deki yerde, s. 112-113, bu bizim Ortası kubbeli, enine sıçaklıklı ve çifte halvetli tip olup (*e*) şekli olarak ayrıntılmıştır. Başlıca misâller arasında, Ankara'da Karacabey (kadınlar kısmı), Yenisehir'de Çifte (kadınlar kısmı), Gebze'de Çoban Mustafa Paşa, İstanbul'da Tahtakale (kadınlar kısmı), Yenibahçe'de Ahmed Ağa, Balat hamamları gösterilebilir.

yordu. Kadınlar kısımının daha az itinalı malzeme ile yapıldığı ve bunun cephesinin sıvalı olduğu fotoğrafдан anlaşılmaktadır¹⁰⁹.

Çukurçeşme hamamı, hamam mimarisi içinde bir takım özellikle sahip iyi bir örnekdi. Bilhassa erkekler kısmı âbidevi yapısı ile güzel bir görünüşe sahip bulunuyordu. Glück'in notu ve plâni ile birlikte elimize geçen bir kaç fotoğrafın yardımıyle tanıyalabileğimiz bu değerli eski eserin yok olması İstanbul bakımından bir kayıptır. Fatih devri eseri ve Fatih Sultan II. Mehmed'in kendi ev-kâfi olarak yaptırdığı bir yapı olduğu meydana çıktığında ise artık iş işden çoktan geçmiştii. Lüzumsuz olarak ortadan kaldırılan böyle bir tarih ve mimari eserin kaybundan duyulacak acı hiç de azımsanamaz.

IX

Kasım Ağa mescidi

Levha : XIV - XXII

Resim : 24 - 40

Fatih'den Edirnekapısı'na ulaşan Fevzi Paşa caddesinin sağında, Karagümruk su haznesi (şimdi stadyum)'nın Haliç tarafında, Dervîş Ali mahallesi sınırları içinde olan Kasım Ağa mescidi, 1934 tarihli Belediye plânına göre, Koza sokağı, Kasım odaları sokağı ve Kurt Ağa sokağının sınırladığı yapı adasının içinde bulunmaktadır¹¹⁰. Duvarları henüz durmakla beraber içine giren ve etrafını saran «gecekondu» meskenler Kasım Ağa mescidini tanınmaz bir duruma sokmuş bulunuyor.

İstanbul'un bu kösesinde, evvelce Çukur Bostan olarak adlandırılan büyük bir su haznesi bulunmaktadır. Yaygın olarak bu haznenin Aspar adıyla tanınan olduğu sanılır ise de eski metinlerin daha dikkatle incelenmesi sonunda burasının Aetios su haznesi ol-

109 Hamamın aslında tek olarak yapılp, kadınlar kısımının sonradan eklendiği de bir ihtimal olarak düşünülebilir. Bu takdirde Fenâri Ali Efendinin tek hamamı ile bir bağlantıda kurulabilir. Fakat böyle bir eklemenin gerçekten olup olmadığını araştırmaya artık imkân kalmamıştır.

110 Belediye, *Rehber*, parça 7.

duğu ortaya konulmuştur¹¹¹. Bugün bile bu su haznesinin arka tarafında yani kuzeyinde Halice doğru uzanan sahada, başta Kasım Ağa mescidi olan eski Bizans yapısı ve yanındaki sarnıç olmak üzere, Odalar camii, Kefeli mescidi, bir ayazma nihayet daha da kuzeyde, uzun süre Boğdan voyvodalarının mâlikânesinin içinde olduğu için Boğdan Sarayı şapeli denilen bir Bizans şapeli harabesi vardır. Böylece bu bölgede, Çukurbostan'ın kuzey duvarından kuş uçuşunu 250 metrelük bir mesafe içinde epeyi Bizans devri kalıntıları olduğu görülür ki, bunlar en azından bir kaç manastırın parçaları olmalıdır. Vaktiyle Siderides, Aetios su haznesine komşu oldukları bilinen kilise ve manastırıları Bizans kaynaklarını taramak suretiyle tesbite çalışmış ve yirmi yıl aşkın bina adından meydana gelen bir liste ortaya koymuştur. Schneider de 1936'da, «...eldeki bilgilerle mevcut kalıntıları teşhisে çalışmanın boşা harcanacak bir gayret olacağını...» yazmıştır. Kasım Ağa mescidi, kapalı sarnıç ve bunlardan elli metre kadar kuzeydeki Odalar camii üçlüüsü o dedece biribirine yakın eserlerdir ki, bunların Bizans devrinde hayli büyük bir manastırın bazı bölümleri olabileceğine ihtimal verilir. Fakat, Bizans'ın kaynaklarda bahsi geçen şöhretli manastırlarından hangisi olabileceğini teşhis etmek mümkün değildir. Diğer taraftan bu yirmiden fazla dini tesisin hepsinin de ayrı yapılar olmadığını ve hepsinin de Bizansın son günküne kadar yaşamadığını da hesaba katılması lazımdır. Bunlardan herhalde bazıları kaynaklarda bir adla anıldıktan sonra, herhangi bir değişiklikden sonra ad değiştirerek bir süre daha yaşamış, veya tamamen kayboldu olmalıdır. Burada tanınmış iki manastır bilinir ki bilhassa bunlardan biri Türk devrinde de adının geçmesi bakımından dik-

¹¹¹ Bu açık su haznesinin eski adı kesin olarak bilinmemektedir. Önceleri buranın Aspar su haznesi olduğu söylemiş, fakat sonraları buranın Aetios su haznesi olması ihtimali daha kuvvetlenmiştir, kşz. A.M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Archaeologie und Topographie der Stadt*, Berlin 1936, s. 30-31; R. Janin, *Etudes de topographie byzantine : les citernes D'Aétius, d'Aspar et de Bonus*, «Revue des Etudes Byzantines» I (1943) s. 89-101; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, s. 196-197. H. 953 tarihli Vakıflar Tahrir Defterine göre bu Çukurbostan o tarihlerde Hacı Mehmed vakıfından bir bahçedir, kşz. Ayverdi-Barkan, *Tahrir defteri*, s. 404, no. 2363. Siderides, aşağıda not 126 daki yazısında, s. 249 de Aspar sarnıcı adını Kasım Ağa mescidi yanındaki kapalı sarnıca yağıturmak istemişse de, bu hem tarihi bilgiler hem de eserin sanat hüviyeti bakımından inandırıcı olmayan bir iddiadir.

cate değer. Bunlardan birincisi *Petra (=Kaya)* mevkisindeki Theotokos yani Meryem Kekharitonene manastırıdır¹¹². Harap daha eski bir yapının iyhası suretiyle İmparator I. Alexios Komnenos (1081 - 1118)'un karısı Eirene tarafından, kocasının İsa Philanthropos manastırının bitişigine yaptırılan bu manastırda İmparatoriçeye mahsus bir daire de vardı ki bu, vakfiyesi ile kızlarına ve onların kızlarına bırakılmıştı. Bu Theotokos manastırının Karagümruk'ün kuzeyindeki sahada olduğu tahmin edilir. Burada olan daha ünlü Prodromos manastırının ise uzak kuruluşu, XI. yüzyılın bir rivayetine göre belki V. yüzyıla kadar iniyordu. Son Bizans devrinde şehrin en büyük ve önemli dini tesislerinden biri olan Petra'daki Prodromos manastırı Fethe kadar faal durumda kalmıştı. Orta Asya'ya giderken İstanbul'a uğrayan İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, 1402 de gördüğü bu manastırın kilisesinin ihtişam ve zenginliğini hayli etrafıca anlatır. Prodromos manastırı, 1462'de Fatih Sultan II. Mehmed'in bugün ashı İstanbul Patrikhanesinde saklanan bir fermanı ile, Sadrâzam Mahmud Paşa'nın hristiyan kalan annesine bağışlanmıştır. Bu kadın öldükten sonra manastır yeniden Patrikhaneye geçmiştir¹¹³. İstanbul Ortodokslarının durumu hakkında İsviçrede Martin Crusius'a mektuplar yazan Stephan Gerlach, 7 mart 1578 tarihli yazısında Prodromos manastırının artık sönmekle beraber, harap binanın bazı höcrelerinde bir kaç rahibenin yaşamakta olduğunu bildirir. Bir *Kudüs Patrikleri tarihi* yazan Dositheos'a göre ise Edirnekapısı iç tarafındaki Prodromos manastırı 1637 de Sadrâzam tarafından alınlarak cami yapılmıştır ki bu Odalar camii olmalıdır. Bu semtte Türk devrinde *Kesmekaya* denilen bir yer vardır ki *Petra (=Kaya)* adının tercümesi tesirini bırakır. Prodromos manastırının Aetios

¹¹² R. Janin, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, s. 196-199; R. Janin, *Les deux monastères du Christ Philanthrope à Constantinople*, «Revue des Etudes Byzantines» IV (1946), s. 131-150.

¹¹³ R. Janin, *Les sanctuaires du quartier de Pétra*, «Echos d'Orient» XXXV (1936), s. 55-62; R. Janin, *Les églises et les monastères*, s. 435-443; Kilisenin 1405 deki tasviri için bkz. *Clavijo, Embassy to Tamerlane* (çev. Guy Le Strange) New York-London 1928, s. 62-63; türkçesi: *Timur devrinde Kadis'den Semerkand'e seyahat* (çev. Ömer Rıza Doğru), İstanbul tz. I, s. 40-42. Petra manastırının bağışlanması hak fermanı için bkz. VI. Mirmiraloğlu, *Fatih Sultan Mehmet II devrine attı tarîhi vesikalar* [Sarıyer Halkevi neşriyatından, no. 2] İstanbul 1945, s. 89-93.

su haznesine komşu olduğu da bilinmektedir. Birçokları Petra manastırını Boğdan sarayı denilen yerde aramışlarsa da, Janin bu manastırın Boğdan Sarayı şapeli ile Çukurbostan arasında olması gerektiğini iddia etmiştir. Nihayet bir görüşe göre de Kekharitoneni manastırı sonraları Prodromos manastırı adını almıştır. Bu bölgenin XVII. yüzyıl içlerine kadar hristiyanı çok olduğu bilinir. Nitekim Odalar ve Kefeli camileri olan Bizans yapıları 1630'lara kadar kilise olarak kullanılmıştır. Eğer gerçekten Odalar camii Kekharitoneni - Prodromos manastırının kilise kısmı ise¹¹⁴, çok erken bir devirde bazı parçalarının sınırları dışında kaldığı ve böylece bunlardan bir harabenin de Kasım Ağa mescidi haline getirilidine ihtimal verilebilir. Fakat şurası açıkça bellidir ki, Fetih'den sonra ikiyüz yıl hristiyan evleri ile dolu olarak kalacak bu semtte, Kasım Ağa mescidi daha XVI. yüzyıl başlarında Türkliğin temsilcisi olarak kurulmuş ve ibadet yeri olarak faaliyete geçmiştir.

Sekbanbaşı Kasım Ağa mescidinin bir Bizans devri yapısı olduğunun çok açık olarak görülebilmesine rağmen, *Hadika*'da tek istisna olarak bu husus belirtmemiştir. Zaten bu kaynakda verilen bilgi de: «*Bâni Sekbanbaşıdır, kabri nâ-malûmdur, mahallesi vardır*» cümlesinden ibarettir¹¹⁵. Çok değerli bir kaynak olan H. 935 (= 1546) tarihli Vakif defterinden bu hususda daha etrafı bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Burada «*Mahalle-i mescid-i Kasım*

¹¹⁴ Bu yapı hakkında bkz. Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide*, İstanbul 1955, s. 72; bilhassa B. Palazzo, *Deux anciennes églises dominicaines à Stamboul: Odalar Djami et Kefeli mesjidî*, İstanbul 1951, s. 25. Osmanlı devrinde 1475 e doğru Kırım'da Kefe'den İstanbul'a getirilen hristiyanlar burada Kefe mahallesini kurmuşlar ve kendilerine ibadet yeri olarak bu eski Bizans kilisesi verilmiştir. Önce *Madonna delle Grazie* (veya *delle Rosario*) sonra *Sainte Marie de Constantinople* olarak adlandırılan bu kilise çevrenin Türkleşmesi ile IV. Murad devrinde 1636'da katoliklerin elinden alınmış ve 1640 da Kemankeş Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Odalar veya Kemankeş Mustafa Paşa camii olarak tanınan bu eser, 1919 Salmatomruk yangınında yanmıştır. Bugün gecekondu ve evler tarafından tamamen sarılmış ve yok edilmiş durumdadır, bkz. Semavi Eyice, *Çancı Keşfî ve İstanbul'un camiye çevrilen son killeleri*, «*İstanbul, Sanat-Edebiyat dergisi*» III, sayı 4 (nisan 1956), s. 12-13. Buraya verilen Odalar camii adının Yeniçi Odalarından geldiğini iddia eden görüş esassızdır. Başka ve çok yaygın görünüşe göre ise, binanın bodrumunda birçok kükük bölme (oda) bulunduğuundan bu ad ile anılmıştır. Pek bilinmeyen diğer bir husus ise şehrin içinde Ermeni odaları denilen yerlerin olmasıdır, bkz. Y. Çark, *Türk devleti hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 8. Burada Karagümrük odaları bulunduğuuna göre cami adını bundan da alımı olabilir.

¹¹⁵ *Hadika*, I, s. 160; Tahsin Öz, *İstanbul camileri*, Ankara 1962, I, s. 85. *Hadika*'nın

Bey bin Abdullah» başlığı ile kaydedilen bu mescidin H. 912 cuma-i selulâ (= 1506) tarihli ve Mevlâna Abdurrahman bin Aliyyü'l-Mileyyed imzalı bir vakfiyesi olduğu bildirilerek, bunun bir de özeti verilir¹¹⁶. Bundan anlaşıldığına göre mescidin hemen yakınında ve İstanbul'un muhtelif yerlerinde pek çok evkafı vardır. Mescidin bitişliğinde dükkânlar, bahçe, biri imam meşrutası olmak üzere evler vakfedildikten başka, mescidin bir kaç metre ilerisinde uzanan üstü tonozlarla örtülü eski Bizans sarnıcı da «*bodrum der nezd-i bağçe be-kurb-i mescid-i şerif*» cümlesi ile evkaf arasında gösterilmiştir.

Sekbanbaşı Kasım Ağa (veya Bey) mescidi, *İstanbul camileri haritası*'nda bu adla işaretlenmiştir¹¹⁷. 1877'e doğru çizilen şehir plânında Kasım Ağa mescidi etrafını çevrelen ve binaya nisbetle oldukça geniş olan bir hazırlenin içinde görülmektedir¹¹⁸. Bu saha o tarihde bir avlu duvarı ile sınırlanmıştı. İstanbul'un Bizans devrine ait su sarnıçları hakkında büyük bir araştırma yapan J. Strzygowski (1862 - 1941) Çukurbostan'ın kuzey-batısında olan Kasım Ağa mescidini görmüş fakat mimarisi ile hiç ilgilenmemiştir. 1893 de yayınlanan kitabında sarnıçdan bahsederken, bunun o sırada Hoca Yusuf Hafız adında bir şahsin mülkiyetinde olduğunu ve içinde Ermeni iplikçilerin çalışıklarını yazmaktadır¹¹⁹. Bilhassa Edirnekapı gevresinde çok büyük ölçüde zararlara yol açan 1894 depreminden Kasım Ağa mescidi yıkılmış, ihya edilmediğinden bir harabe halinde kalmıştır¹²⁰. Bu arada (2 temmuz 1919)'da şehrin bu bölgesindeki harap eden Salmatomruk yangını ile mescidin etrafı da tamamen boşaldığından, Kasım Ağa mescidinin ayağa kaldırılması

yazma nüshalarından üç tanesinde yaptığımız karşılaştırmada, baskı nüshayı tamamlayacak bir bilgiye raslanmamıştır. Görülen nüshalar şunlardır: Üniversite Ktp. no. T. 8872, var. 78; Süleymaniye Ktp (Esad Efendi Ks.) no. 2248, var 44 B-45; Topkapı Sarayı Ktp. (Hazine Ks.) no. 1396 [H. 1568] var. 63 B.

¹¹⁶ Ayverdi-Barkan, *Tahrîr defteri*, s. 406-408, no. 201. Bu kadar küçük bir mescidin vakıflarının zenginliği şaşırtıcıdır.

¹¹⁷ *Camiler haritası*, no. 22.

¹¹⁸ Ayverdi, *Harita*, pafta D 6.

¹¹⁹ J. Strzygowski-Ph. Forchheimer, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893, s. 64-65, no. 10.

¹²⁰ M. Cezar, *not 18'deki yerde*, s. 392. H. 1310 (=1894) depreminden bu camiin yıkıldığı bir gazete haberi bildirir, bkz. *Sabah gazetesi*, 29-30 haziran ve 1-3 temmuz 1310, «*Perakende Kasımağa mahallesi camii minare ve duvarları çatayıp yıkılmış...*».

icin bir lizum da kalmamıştır¹²¹. 1918 tarihli Şehremenati plânnında Kasım Ağa mescidi işaretlenmemiştir¹²². Bu eski eser uzun yıllar geniş sahanının ortasında bir harabe halinde durmuştur. 1938 de minaresi pabuç kısmına kadar yıkık olarak dört duvarı henüz ayakta olarak görülebiliyordu. Sigorta plânlarının Edirnekapısının bu bölgesine ait kısmı 1929 da çizildiğinde, mescid yanındaki sarnıcı ile birlikte, geniş avlusu içinde tamam bir halde işaretlenmiştir¹²³. İstanbul Fetih Derneği tarafından, Besyüziinci Fetih yıldönümü vesilesiyle mescidin kible duvarı önüne 1953 de sembolik bir mezar taşı dikilmiştir. Bu mescid harabesi ve etrafında 1937, 1947 ve 1954' deki araştırmalarımıza ek olarak 1965 yazı başlarında bir inceleme daha yaptığımızda mescid harabesinin tamamen gecekonular ile sarıldığını, artık içeriye girme imkânı kalmadığını ve ayrıca etrafındaki geniş arazinin tecavüze uğramağa başladığını görmüş ve bu hususda 8 temmuz 1965 tarihli bir rapor vererek, Vakıflar idare-

121 Bu yangın M. Cezar'ın ve A.M. Schneider'in *not 18*'deki yazılarda gösterilmemiştir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 4 şevval 1337 (=3 temmuz 1919) da *Şeker bayramı mı, yangın bayramı mı?* başlıklı haberde iki gün içinde Nişantaşı'nda, Kuruçeşme'de ve Karagümrük'de üç bilyük yangın olduğu bildirilmektedir. Karagümrük (Salmatomruk) yanğını hakkında şu bilgi de verilir: «Dün saat bir raddelerinde Karagümrük'de Kefevî mahallesinde Nâil Efendi isminden birinin hanesinde kabak kızartırken ateş zehur etmiş ve sokakların darlığı, binaların ahşap olması, bîhassa su jikdan yüzünden tevessü ederek beş altı kola ayrılmış ve dokuz yüz hane yanmıştır. Akşam üzerine doğru yangın Yenibahçe cihetine kol salmuştur... Bir taraftan yanın olanca şiddetiley yanarak etrafı kasup kavurmaktak iken, diğer taraftan Amâl-i hasise ve müfşide ile meşbu'ki palikarya bazı hanelere kundak sokaklarda tahtı tevkife alınmışlardır. Merkum caniler hakkında takibat-ı kanuniyyede bulunulmaktadır». *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 5 şevval 1337 (=4 temmuz 1919)'da şu haber görülür: «Yangınlar içinde en acılısı Karagümrük yanğını olmuştur. Dükkan, mektep ve hane olarak 835 bina yanmıştır. Bunlar meyanunda bir de cami yanmıştır. Harikten müteessis olan mahalleler: Kefevî, Kemankez Mustafa Paşa, Kasım Ağa, Tercüman Yunus, Dervîş Ali, Atik Ali Paşa, Hatice Sultan, Keçeci Piri, Karabaş mahalleleridir...». İkdam gazetesi, 5 şevval 1337 (=4 temmuz 1335)'deki haberde ise: «Evvelisi günde saat bir buçukda bağlayarak geç vakte kadar devam eden yanında sekiz yüz hane yanmıştır. Muhterik olan yerler fakir halk ile meskûn hanelerden ibaret olup dört bini mütecaviz halk sokaklarında sefil ve perîzan bir halde kalmıştır... Polis tarafından üç kişi kundakçılık yapmak töhmetyile taht-ı tevkife alınmış ve tevkîfhaneye sevkedilmiştir» denilmektedir. Yangından pek az sonra, Odalar ve Kasım Ağa camileri harabeleri hakkında kısa bir yazı yayınlanarak bu yapılar ile çevrenin arkeolojik değeri üzerinde durulmuştur, bkz. E. Mamoury, *Ruines byzantines, Autour d'Odalar-Djamissî à Stamboul*, «Echos d'Orient» XIX (1920), s. 69-73.

122 Şehremâneti (Necip Bey) *İstanbul rehberi*, İstanbul paftası, Haliç bölümü.

123 Pervititch, *Plan*, Fatih III., pafta 31 (1929).

sının sahibi olduğu bu eser ile araziye sahip çıkması gerektiğini hatırlatmıştır¹²⁴.

Hadika'da Kasım Ağa mescidinin¹²⁵ eski bir Bizans yapısı ile ilgisi kaydedilmediğinden, İstanbul'un Bizans devri eserlerini büyük bir merakla araştıran kimseler bu yapıyı aramamışlardır. İlk defa olarak buradan bahseden amatör bir tarihçi ve eski eser araştırıcısı İstanbullu Rumlardan Siderides'dir¹²⁶. Kasım Ağa mescidinden bir makalesinde kısaca bahseder. A.M. Schneider ise belli başlı bütün Bizans eserlerini topladığı kitabında bu mescidi ayrı bir madde halinde değil fakat Odalar camii ile birlikte zikretmiştir¹²⁷. İstanbullarındaki kitabımızda biz de Kasım Ağa mescidi olan harabeden kısa bir not halinde bahsetmiştik¹²⁸. İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nde bu eserin 1933'de çekilmiş resimlerle bir dosyası bulunmaktadır¹²⁹. Kasım Ağa mescidinden, bu dosyadaki iki fotoğrafдан da faydalananmak suretiyle nisbeten etrafında bahseden E. Hakkı Ayverdi olmuştur¹³⁰. Duvarların bir kısmının Bizans yapısı olduğunu kabul etmeye, fakat bunlarda Türk devrine ait değişiklik ve ekleri de ayırmaya çalışmaktadır.

124 Bu rapor Vakıflar Genel Müdürlüğüne yollanmak üzere Gayrimenkul Eski Eserler ve Antılar Yüksek Kuruluna verilmiştir.

125 Başka bir Kasım Ağa'dan ayrıntıtmak için buraya Perakende Kasım Ağa denilmiştir. Bazi eski mahalle kayıtlarında bu adla görülür; ks. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskânı ve nüfusu* (Vakıflar U. Müdürlüğü neşriyatı), Ankara 1958, s. 43, no. 142, bu mahalle 1922 e kadar vardır.

126 X.A. Siderides, *Ai en Konstantinoupoli kinsternal tou Aetion kai tou Asparos kai ai periks auton monai* (=İstanbul'da Aetios ve Asparos sarnıcıları ile etraflarındaki manastırlar), «Hellenikos Philologikos Syllagos» XXIX (1902), s. 251-252, bîhassa s. 256.

127 A.M. Schneider, *Byzanz...*, Berlin 1936, s. 62-63; Odalar camiinde bir kazi yapmış olan İsviçreli Schazmann da bu yapıdan bir cümle halinde bahsetmiştir, ks. P. Schazmann, *Die Grabung an der Odalar Camii in Konstantinopel*, «Archaeologischer Anzeiger» (1935) süt. 511-519, Kasım Ağa camii ve sarnıcı süt. 519'da.

128 S. Eyice, *İstanbul, petit guide...*, s. 72.

129 Eski Eserleri Koruma Encümeni, fiş no. 233, Fışteki fotoğraflar 30 temmuz 1933 de çekilmiş ve kısa not üye Nuri Ebüssüdoğlu tarafından yazılmıştır. 1310 (=1894) depreminde camiin yıkıldığı ve Kasım Ağa'nın H. 1067 (=1656/57)'de ölüğünü bildirmektedir. Fakat bu tarihi nereden bulduğuna dair kaynak göstermemiştir. Yanlış olduğu açıkça bellidir. Bu fışteki başka bir yanlışlık da, kare (6 X 6 cm) fotoğrafının Kasım Ağa camiine değil yakınındaki gene harap Odalar camii'ne ait olmalarıdır.

130 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri mimarı*, İstanbul 1953, s. 17, no. 67 ve s. 49, no. 369; daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinde Fatih devri*, İstanbul 1973, s. 431-432, no. 465 ve iki resim.

Kasım Ağa mescidi duvarlarının örgü tekniğinden de açıkça anlaşılmacağı gibi aslında bir Bizans devri yapısıdır. Fakat bu ilk binanın ne olabileceği anlaşılmamaktadır. Nitekim bir kilise olması için gerekli apsis çıkışına veya bunun bir izine raslanmamıştır. Ortalama içерiden 8 m 85 eninde ve 9 m 65 ile 9 m 10 kadar uzunluğunda olan yapı pek muntazam olmayan bir dikdörtgen biçimindedir. İçinde kapının açıldığı giriş duvarı ile kible duvarının ortalamada 1 m kadar bir kalınlıkda olmasına karşılık iki yan duvarlar çok daha kalındır. Buna rağmen sağ tarafındaki kalınlığı 1 m 60 bulmaktadır. Mescidin önünde, 4 m 65 genişliğinde bir son cemaat yeri döşemesi bulunuyordu. Bunun sekizgen biçimli döşeme tuğlaları 1916'da henüz tamam bir halde duruyorlardı. Yaygın usule aykırı olarak mescidin istikametine göre solda inşa edilen minare, çok muntazam kesme taşdan bir yapıya sahiptir. 1937 ve 1938'de, bu minare yıkık olmakla beraber alt kısmı, pabuç bölümünün üstüne, gövdenin başladığı taş dizisine kadar duruyordu. Kürsü kısmı çok köşeli dar satırlar halinde olan bu minare itinalı bir işçiliğe sahip ve sanat değeri olan bir Türk eseri idi. Pabuç kısmında yuvarlak gövdeye geçiş XV. yüzyıl minarelerinde raslandığı gibi, fazla taşın olmayan kabartma bir baklava dizisi ile elde edilmiştir¹³¹. Klâsik usulüde olan XV. yüzyıl yapısı bu güzel minarenin şerefe çıkmasının da mukarnashı olduğu, 1916'da çekilen bir fotoğrafda, minare dibine saçılan taşlar arasında bu mukarnas (veya stalaktitlerden) bazı parçaların farkolunmasından anlaşıılır. Sonraları bu minare kalıntısı tamamen söküllererek taşları buradaki ev ve gecekonduların yapılmasında kullanılmıştır. Mescidin gerek giriş cephesi, gerek iki yan duvarı hiçbir şüpheye meydan bırakmayacak surette Bizans devri yapısıdır. Bu duvarların beş sıra kaba yontulmuş taş ile dört sıra tuğadan meydana getirildiği eski resimlerde görülmektedir. Halice bakan, minare dibindeki tarafda içерiden 4 m 35 uzunluğunda ve 2 m 90 genişliğinde esas binaya bitişik bir mekân bulunmaktadır ki, bu da Bizans yapısıdır. Üstü herhalde bir tonozla örtülü olan bu ek kanadın duvarlarındaki siva kalıntıları

¹³¹ Semavi Eyice, *not 28'deki yerde*, s. 41-43, 45, res. 14-17, 21, 22 ve 29. Hepsinin XV. yüzyıldan veya XVI. yüzyıl başlarına ait olan Murad Paşa, Atik Ali Paşa, İbrahim Paşa, Koca Mustafa Paşa, Seyyid Ömer ve Fatih camii minareleri.

rında 1916'da mozaik süsleme izleri görülebiliyor¹³². Bu ek mekânın dışarısı ile bağlantısı olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat mescidin içinden, Bizans devrine ait olduğu yuvarlak tuğla kemerinden anlaşılan bir kapıdan buraya geçiliyordu.

Girişin bulunduğu cephenin sol tarafında köşede bir çıkış paye bulunmaktadır. Bunun karşısında sağ tarafda ise 90 cm kadar kalınlığında ve 4 m 20 uzunluğunda olan bir duvar bulunmaktadır. Bu duvar son cemaat yerinin yan duvarı olarak kullanılmıştır. Mescidin içine geçmek için 1 m 75 genişliğinde tuğadan yuvarlak kemerli bir açıklıktan kapı olarak faydalanyılmıştır. Bu kapı kemerinin tam üstünde içi Türk devrinde örülerek kapatılmış yine tuğla kemerli küçük bir pencere bulunuyordu. Bu giriş tam ortada olmadığından, ön cephenin son cemaat yerine bakan yüzünde, kapının yanında duvar kitlesine 70 cm genişliğinde küçük bir mihrap nişi oyulmuştu ki, bu yakın zamana gelinceye kadar duruyordu. Bu mihrabın sağında kalan parçasının ise Türk devrinde alıhü ustalı iki pencereye sahip bir duvar parçası ile kapatıldığı elimizdeki bir fotoğrafдан öğrenilmektedir. 1916'da çekilen resimde, bu pencereler kaş kemerli biçimleri ile tam Türk mimari üslubunu göstermektedirler. Mescidin içinde sağ tarafındaki duvarda Bizans devrine ait iki pencere ile ortada 2 m genişliğinde ve 1 m derinliğinde bir nişin bulunmasına karşılık, sol tarafındaki duvarda sadece dışarıdaki mekâna geçit veren kapı bulunuyordu. Yalnız bu duvarda üst kısmında minare dibinde örülü küçük bir pencere eski resimlerde görülmektedir. 1940'larda minarenin kalıntısı ortadan kaldırılırken, kible duvarı da yok edilmiştir. 1947'de yaptığımız inceleme sırasında ve o sırada çektiğimiz resimlerde, bu duvar tamamen ortadan kalkmış durumdadır. Halbuki daha eski fotoğraflarında, bu duvarın dış yüzünün yerden çok az bir yüksekliğe kadar Bizans inşaatı olduğu, fakat üst kısmı ile iç yüzünün kaplamasının tamamen Türk örgüsü olduğu anlaşılmaktadır. Fakat kible tarafı duvarında açılmış olan iki pencere kemer biçimlerinden ve bu kemerleri meydana getiren taş-tuğla tekniğinden anlaşıldığı gibi Türk eseridir. Bir Bizans harabesi mescid haline getirilirken, kible duvarı tamamen Türk mi-

¹³² Kasım Ağa mescidinin harabesinin 1916'da çektiği bazı fotoğraflarını Atina'dan E. Dalleggio d'Alessio lütfetmiştir. Başka bir eski resmi ise Oxford'dan Prof. C. Mango temin etmiştir. Bir resim de Şinasi Akbatu tarafından verilmiştir. Hepsine burada teşekkürlerini bir borç bilirmiştir.

mari karakterinde biçimlendirilmiştir. Bunun için iç tarafda tam ortada güzel bir mihrab nişi yapılarak, bunun içi altı sıra halinde stalaktitler ile bezenmiştir. Mihrabın iki yanına açılan Türk keşmerli iki pencere ile de bu karakter daha da kuvvetlendirilmiştir. Duvarların en yukarı kenarlarında bir kirpi saçağın bulunduğu ve ahşap örtünün saçaklıkları ile yapı kitlesine aştığına ihtimal verilebilir.

Kasım Ağa mescidi XV. yüzyılda mescid haline sokulurken, çok harap, hattâ büyük ölçüde yıkılmış bir Bizans binasının duvarlarından faydalananmış ve bu iş büyük bir ustalıkla yapılmıştır¹³³. Minare, mihrap gibi kısımlardan anlaşıldığına göre de eklenen Türk unsurlar gelişti gülzel değil fakat belirli bir sanat hüviyetine sahip olarak yapılmıştır. Bizans devrinde bu yapının ne olduğu anlaşılmamaktadır. Bir kilise olabileceğine dair bir işaret tesbit olunamamaktadır. Hemen yakındaki Odalar camii (veya Kemankes Mustafa Paşa)'nın de ait olduğu büyük bir manastırın ek binalarından biri olması akla en yatkın gelen ihtimaldir. Fakat bir sivil binanın, bir özel sarayın kalıntıları da olabilir. Mescidin içinde ve yakın çevresinde enkaz temizlendiğinde belki bu nokta aydınlanabilir. Fakat her halde, duvar tekniğine göre bu Bizans yapısı oldukça erken bir devre ait olmalıdır. Türk devrinde bu duvar parçaları bir mescid meydana getirmek üzere edilirken, bunların üstleri ayrı bir teknikde yükseltilmiştir. Binanın üstünün Bizans devrindeki örtü sistemini bilmeye imkân yoktur. Mescid olduğunda üstünün dört meyilli kiremit örtülü ahşap bir çatı ile kapatılmış olduğunu tahmin edebiliriz.

Vakıf Defterinde Kasım Ağa mescidinin evkafı arasında gösterilen hemen yanındaki Bizans sarnıcı ise uzun süredir bilinen ve tanınan bir eski eserdir. 1812 - 1814 yılları arasında Fransa elçisi olarak İstanbul'da bulunan Comte Andreossy (1761 - 1828) bu sarnıcı *Cin Ali Köşkü* (*Djin - Ali Kiochki*) olarak adlandırdıktan sonra kısa bir dipnotta¹³⁴, bunun Hristiyanlara karşı düşmanlığı fa-

Res. 1. Langaa-Bostan (Abdullah Ağa) camii caddeden görünüşü.

¹³³ Fetih'den sonra, çok harap ve hatta yarı yarıya yıkık durumdaki manastır ve kiliselerin içe yarayacak kısımlarından istifade edilerek, bunlar mescid haline getirilmiştir. Bu hususda İsa kapısı (veya Ese kapısı) mescidi de bir misal teşkil eder. Bu hususda bkz. Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları*, İstanbul 1963, s. 29-31.

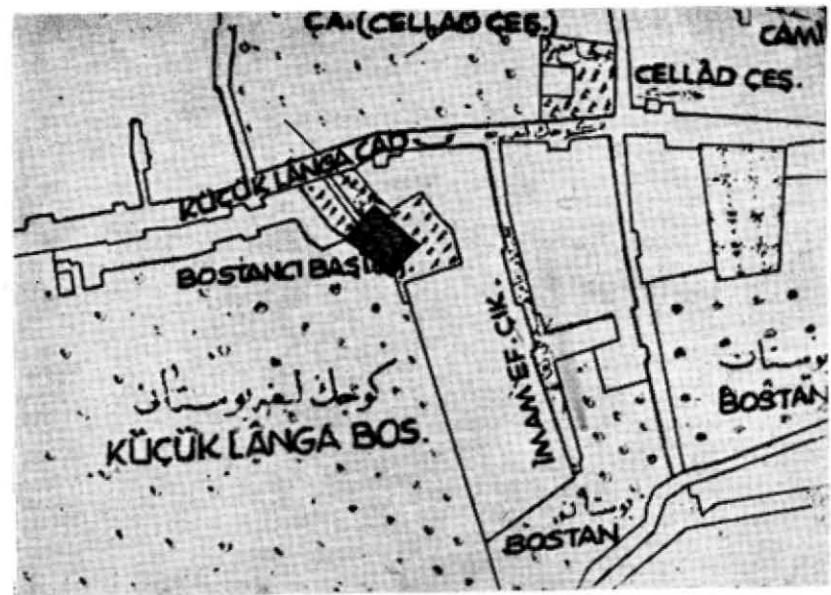
¹³⁴ Comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826*, Paris 1828, s. 454.

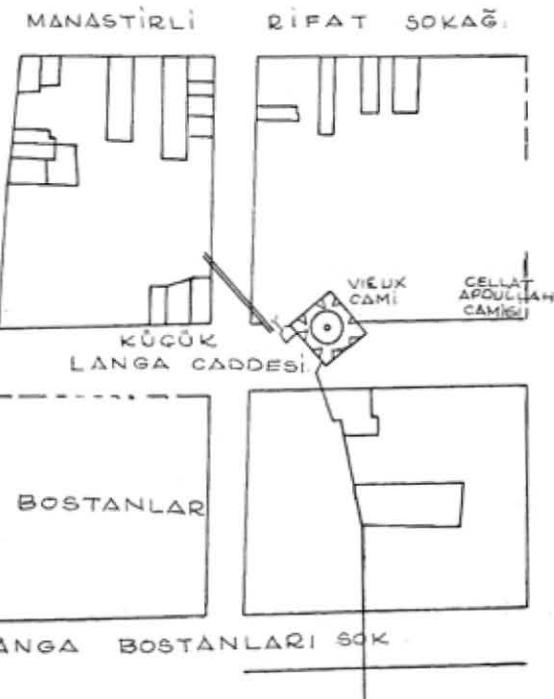
Res. 2. Langa, Bostan camii kible cephesinden.

Res. 3. Langa, Bostan camii giriş cephesinden (İ.H. Konyalı'nın makalesinden).

Res. 4. İstanbul haritasında Bostan camiinin yeri (1875'e doğru)

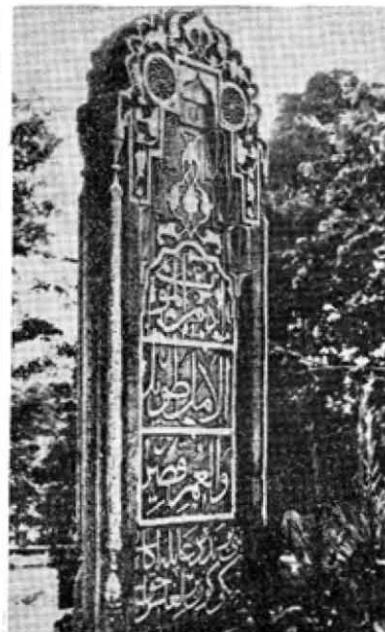
Res. 5. Pervititch plânnında Bostan camii (Fatih, II. lev. 57 [1936] den).

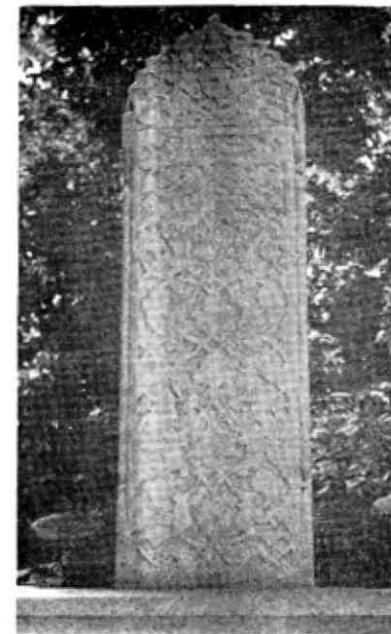
Res. 6. Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın Kısıklı mescidindeki kabri.

Res. 7. Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın mezartaşı.

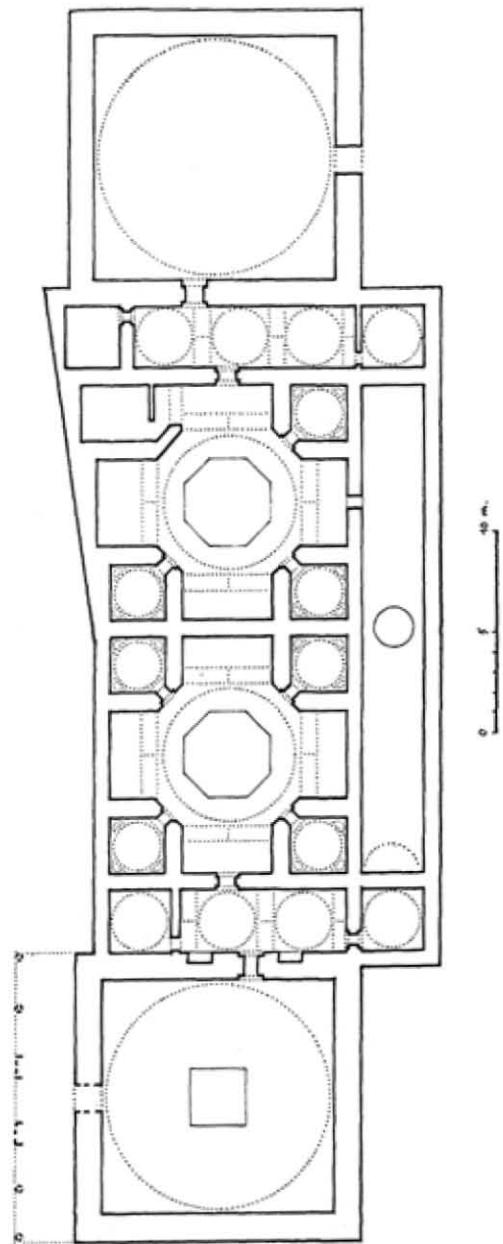
Res. 8. Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın mezartaşı.

Res. 9. Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın mezartaşı (üzerinde ölüm tarihi 895 rakkamı görülmektedir).

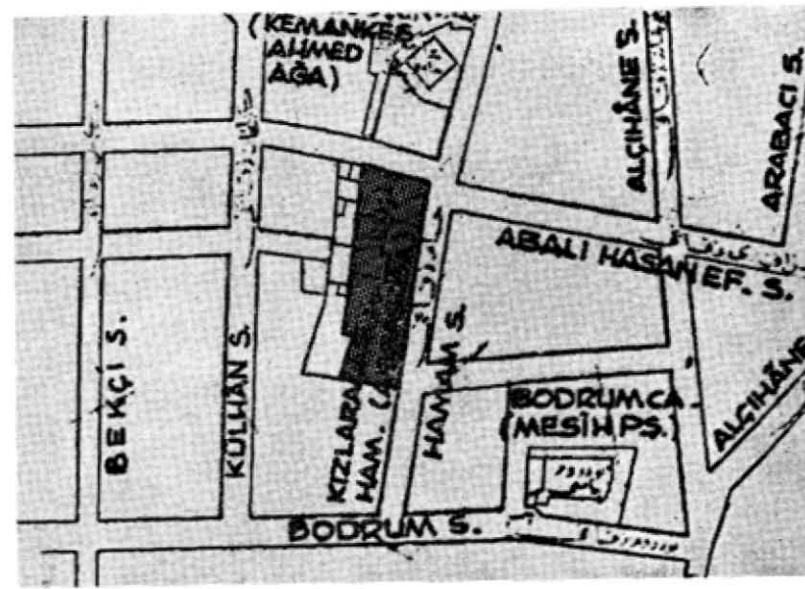
Res. 10. Kızlarağası hamamı ve çevresi yangından sonra.

Res. 11. Kızlaragasi hamamı planı (Glück'ün planına göre Yük. müh. mim. Dr. Y. Önge tarafından yeniden çizildi).

EYİCE

EYİCE

Res. 12. Eski İstanbul haritasında Kızlaragası hamamının yeri.

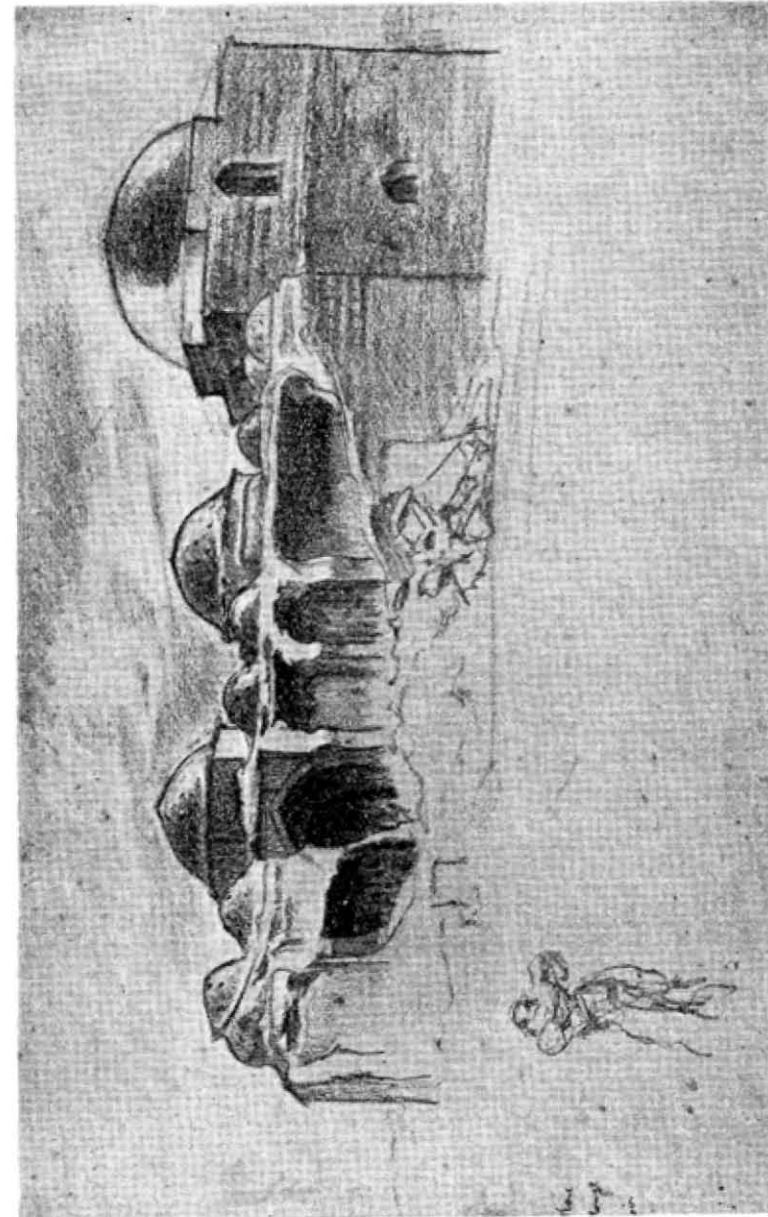
Res. 13. Kızlaragasi hamamı yıkılırken (Glück'den)

Res. 14. Kızlaragasi hamamının Faure tarafından yapılan yağlıboya tablosu.

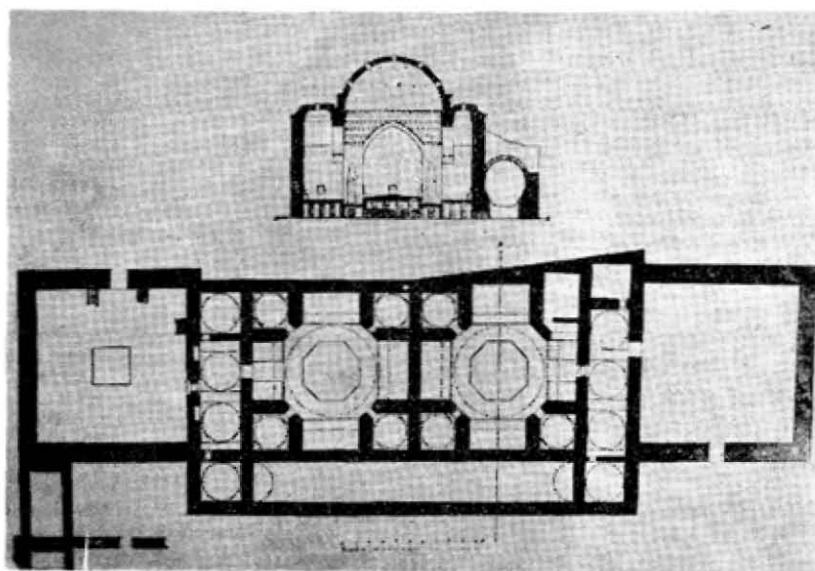
Res. 15. Kızlaragasi hamamı 1915'de.

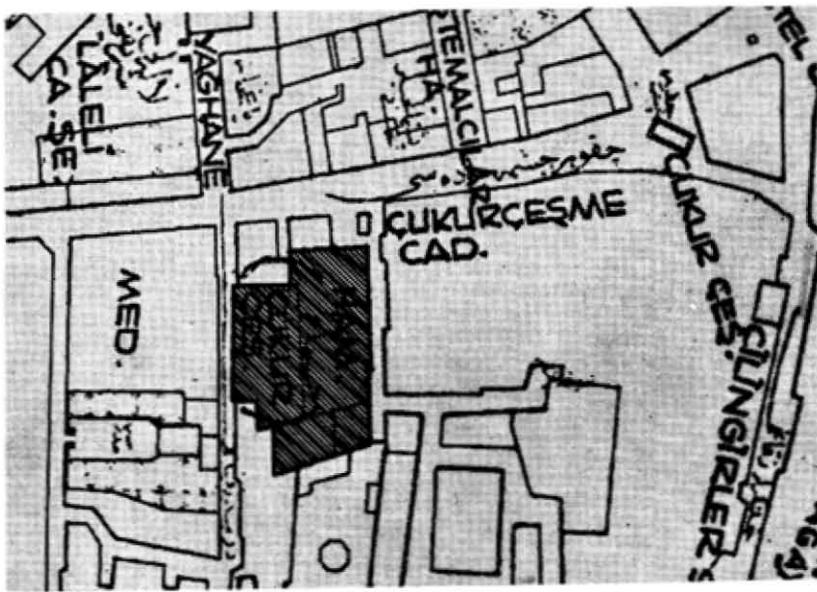
Res. 15a. Kızlaragasi hamamının Avni Lifij (1889-1927) tarafından yapılan karakalem bir resmi.
Yazımız bastırıldıkten sonra elimize geçen bu resim Yapı ve Kredi Bankası'na 17 Ocak — 16 Şubat 1974'de 110. sergisi için taptan Avni Lifij'in eserleri arasında bulunmaktadır. Yapı ve Kredi Bankası ilgililerine teşekkürler ederim.

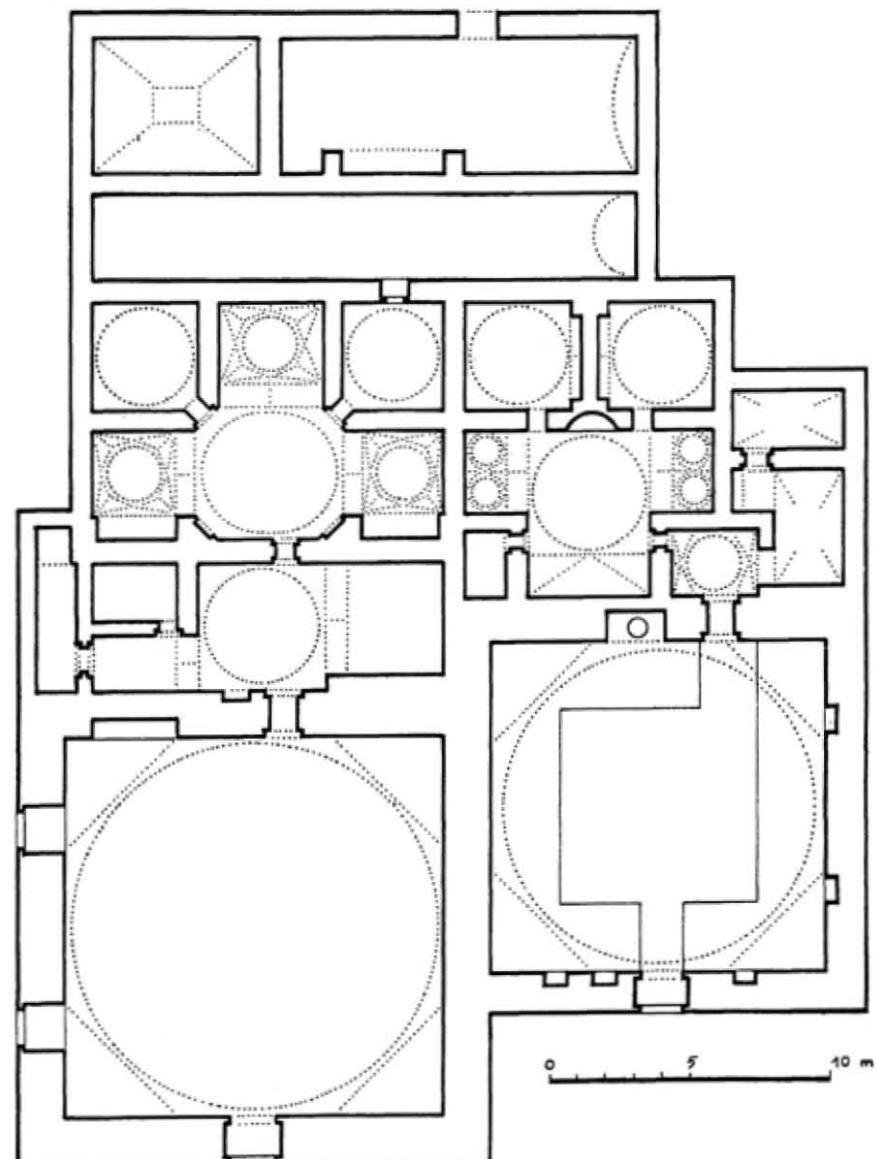
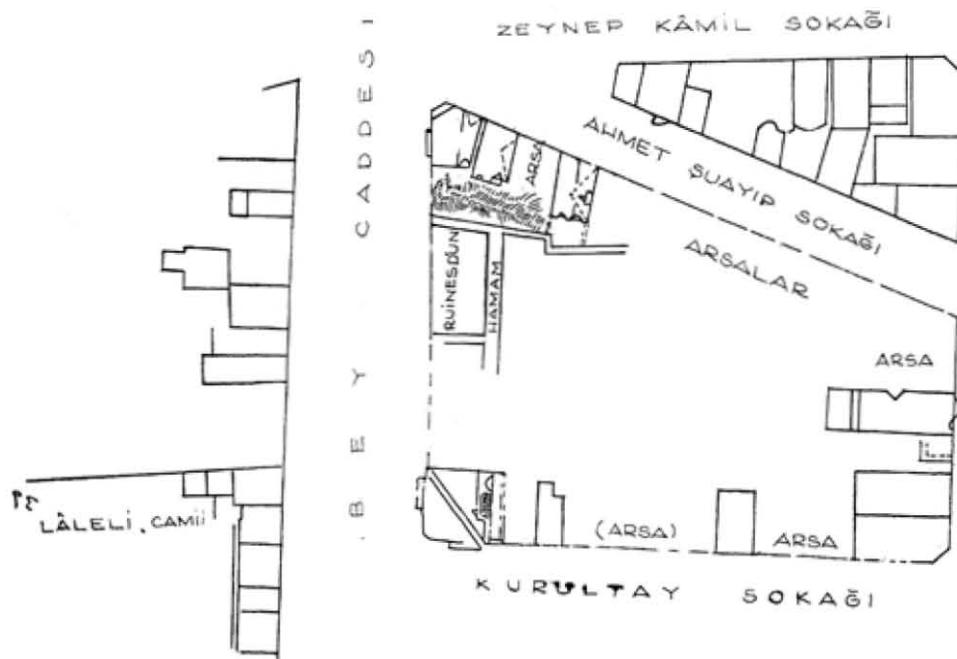
Res. 16. Kızlaragasi hamamı 1917'de yıkıtılan kurnaları.

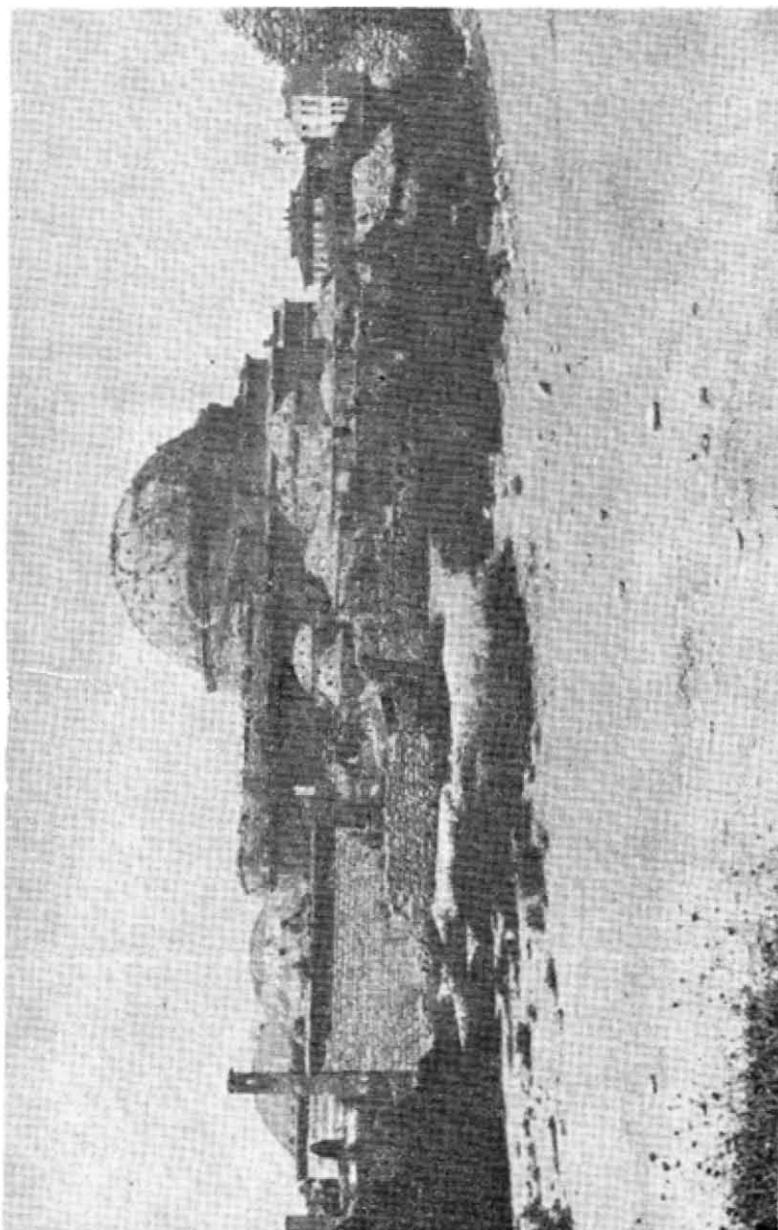
Res. 17. Kızlaragasi hamamı planı ve kesiti (Glück'den)

Res. 18. Çukurçesme hamamının İstanbul haritasında yeri (1875 e doğru).

Res. 20. Çukurçesme hamamı (Glück'ün planından, Y. Önge tarafından yeniden çizildi).

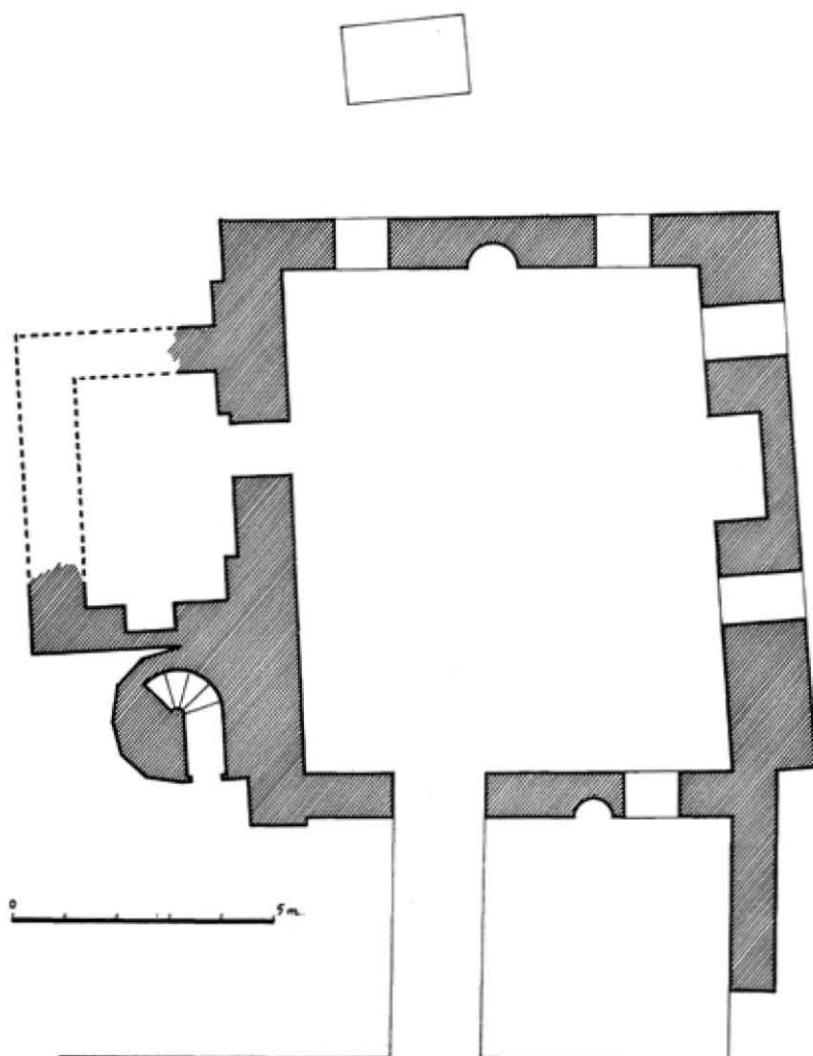
Res. 21. Çukurçeşme hamamı yıkılmadan.

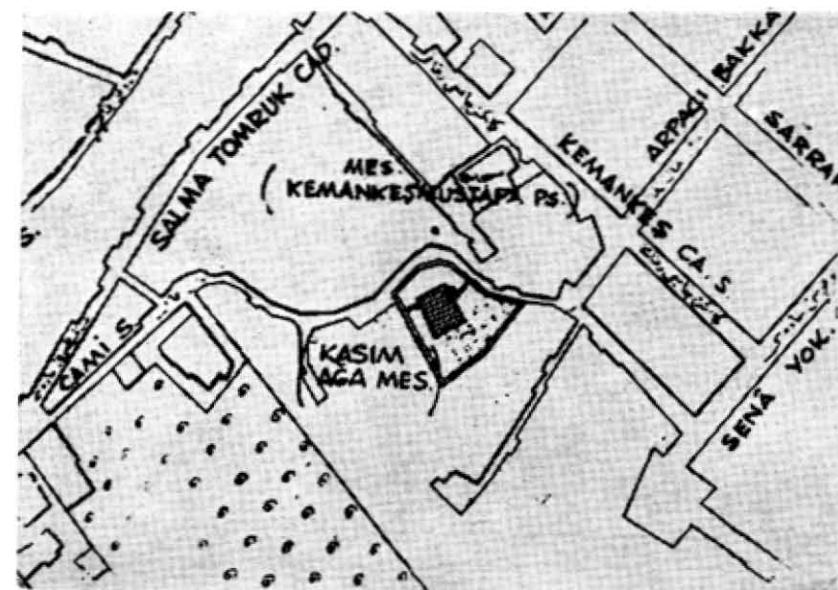
Res. 22. Çukurçeşme hamamı yan cephesi ve erkekler kısmı (Arkada solda eş kubbeli yapı Lâleli medresesi, daha arkadaki büyük bina Hava Kurumu Apartmanıdır).

Res. 23. Çukurçeşme hamamı (ön planda pencereli küçük kubbeli ve harap yapı Lâleli medresesidir).

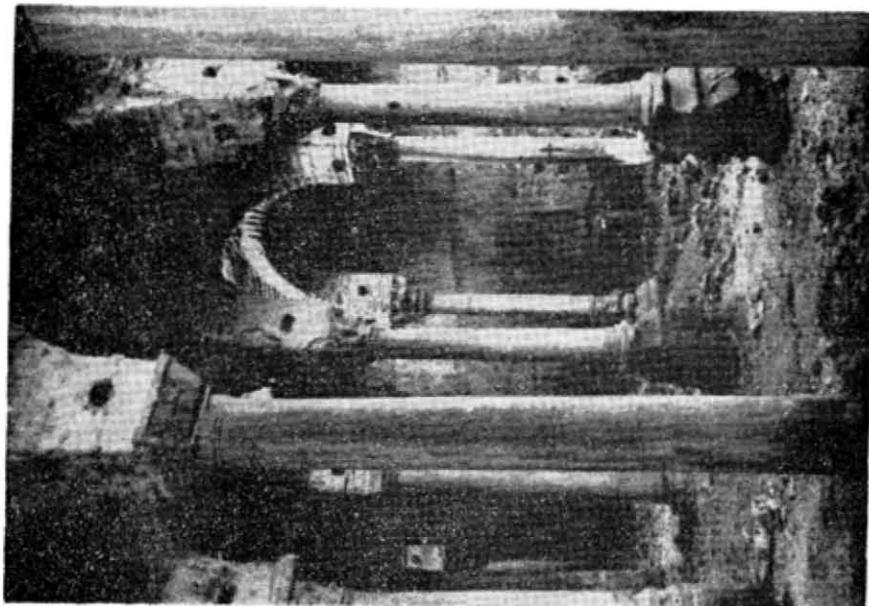
Res. 24. Kasim Ağa mescidi plâni.

Res. 25. Kasim Ağa mescidi, İstanbul haritasında (1875 e doğru).

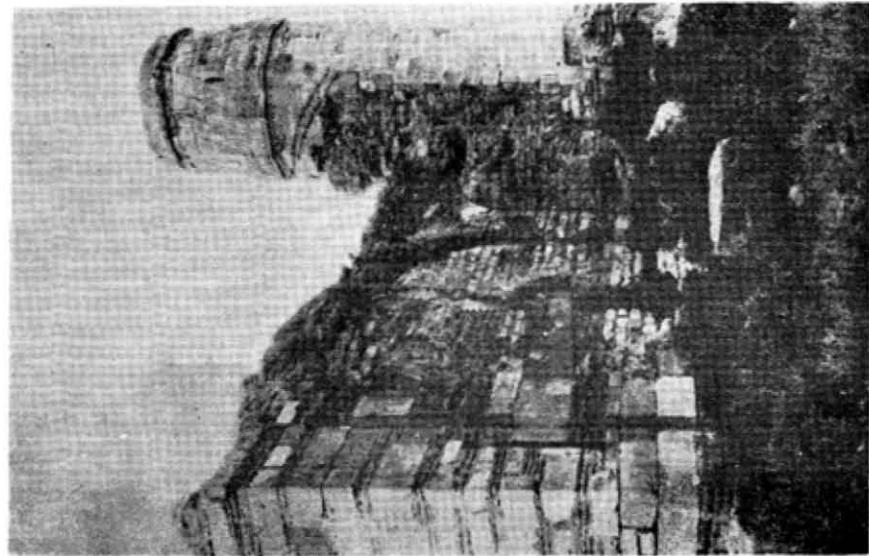
Res. 26. Pervitich plânunda Kasim Ağa mescidi (Fatih, III, pafta 31'den [1929]).

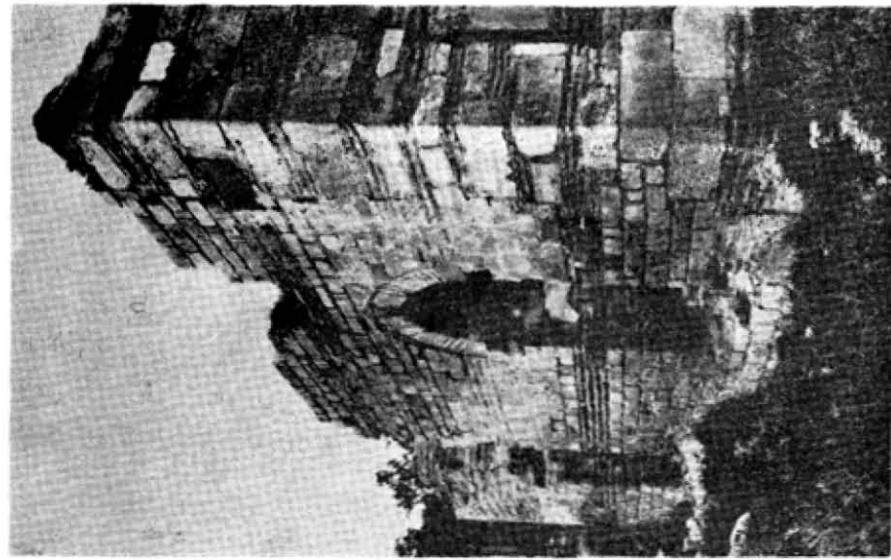
Res. 28. Kasım Ağa mescidinin mihrabı ile Bizans sarayıının mitareden görünüşü.

Res. 27. Kasım Ağa mescidindeki yanındaki eski Bizans sarayıının içi.

Res. 29. Kasım Ağa mescidinin kuzey duvarı ile minare kalıntıları.

Res. 30. Kasım Ağa mescidinin kible duvarı distan.

Res. 31. Kasım Ağa mescidinin 1937'lerdeki kalıntıları.

Res. 32. Kasım Ağa mescidi minaresi yıkıldıktan sonra (C. Mango'dan sağlanan bir fotoğraf).

Res. 33. Kasım Ağa mescidinin giriş duvarının Türk devri eklemeşi (E. Dalleggio d'Alessio'dan sağlanan bir fotoğraf).

Res. 34. Kasım Ağa mescidi giriş cephesi son durumu.

Res. 35. Kasım Ağa mescidinin kuzey tarafındaki oda 1917'de (îçerideki taşlar arasında şerefenin mukarnası bir taşı görülmektedir).

Res. 37. Kasım mescidi kible duvarı yıkılmadan.

Res. 36. Aynı yer 1962'de (Şinasi Akbatu arşivinden bir foto).

Res. 38. Kasım Ağa mescidi aynı açıdan 1947 de kible duvarı yıkıldıktan sonra.

Res. 39. Kasam Ağa mescidi içi ve mihrabı.

Res. 40. Kasam Ağa mescidi giriş cephesi ve minare kapısı kalıntısı 1971'de

kat aynı zamanda rüşvetle elde edilmeyişi ile meşhur Sadrazam Ali Paşa olduğunu da belirtmektedir¹³⁵. Boyu 82, eni 51 ayak olan bu sarnıçda tonozları taşıyan 28 sütunun gövdeleri ve başlıklarını hep devşirme olup, burada hep değişik tip ve üslûbda sütun başlığı ya çift olarak ya da üst üste konularak kaide olarak kullanılmıştır. Böylece Aderossy'nin bu sarnıcı gerçekten görüldüğü anlaşılmıyor. Buraya verdiği Cin Ali Köşkü adı da herhalde doğru olmalıdır. Böylece Sadrazam Ali Paşa'nın konağının buralarda, belki de sarnıcı üstünde olabileceğine ihtimal verilebilir. Patrik Konstantios (1770 - 1859) 1846'da yayınlanan kitabında 28 sütunlu bu sarnıcı Aspar adımı yakıştırmakta, ve içinde ipek ipliği bükenlerin barındıklarını kaydetmektedir¹³⁶. Sarnıcı 1893 de J. Strzygowski ve Ph. Forchheimer tarafından incelenerek plâni ve kesiti çizilmiş ve yayınlanmıştır¹³⁷. Salmatomruk yangından sonra Ermeni iplikçiler gittiğinden boş kalan bu eski eser, yıllarca öylece kalmış, 1940 dan sonra tonozları delinerek mahallenin moloz ve çöplerini döktükleri bir yer halini almıştır¹³⁸. Bugün çok harap, içine girilemez bir halde ve yarı yarıya dolmuş bir durumdadır. Bu sarnıcın en değerli tarafı içinde devşirme malzeme olarak kullanılan sütun başlıklarının çöküğü ve çeşitliliğidir. Burada değişik biçimlerde başlıklar başlık olarak kullanılmış olduktan başka, bazıları, boyları kısa gelen gövdelerin altına kaide olarak konulmuş, bazı hallerde ise kaide de üst üste iki başlık yerleştirilmiştir. Adeta bir sütun başlıkları müzesi olan üstelik de Kasım Ağa vakfina ait olduğu anlaşılan bu

135 Bu Cin Ali Paşa'nın hangi Sadrazam Ali Paşa olduğu pek anlaşlamamaktadır. Hristiyanlara karşı oldukça sert davranışları olan bir Ali Paşa, II. Osman (1618-1622)'ın sadrazamıdır. Onun da böyle bir lâkabı olduğunu bilmiyoruz. Diğer taraftan Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, s. 530'da Sadrazam olmayan ve Cin lâkabına sahip bir Hacı Ali Paşa'dan bahsedilmektedir: «Arnavud ümerasından, Hersek mutasarrîfi o'du, 1105'de düshâna esir oldu, badehu hâlîs olmakla 1114'de Karesi mutasarrîfi somra Köstendil Paşası, 1116'da Niğbolu ve zihiccede İnebahti muhafizi olup 1113'de (bu tarih yanlış dizilmiş olmalı!) mütekaiiden Midilli'de sâkin olmuş ve badehu fevt olmuştur. Mahdumu Tersane ümerasından İbrahim Paşadır».

136 [Patrik Konstantios], *Constantiniade ou description de Constantinople ancienne et moderne*, İstanbul 1846, s. 64.

137 Strzygowski-Forchheimer, *Die byzantinischen Wasserbehälter*, s. 65, no. 10.

138 Buraya çöp dökenler mahalle halkı olmakla beraber, zaman zaman aynı mahalle halkı gazetelerin şıklığı sütunlarına bu sarnıcı berbat halini anlatan mektuplar göndermişlerdir.

sarnıcıç böylece perişan edilerek yok edilmesi şehir tarihi bakımından üzüntü ile karşılanacak bir kayıptır.

Hadika'nın mescidin kurucusunun mezarının nerede olduğunu bilinmediği yolundaki kaydına rağmen, kible duvarının önünde eski denberi Kasım Ağa'nınca olaraq kabul edilen bir (veya iki) mezar yıkıntısı bulunuyordu ki, Fetih Derneği de yeni taşı buraya diktirmiştir¹³⁹. Üzerlerinde hiçbir taş hattâ devirlerini anlaması kolaylaştıracak hiçbir işaret bulunmayan bu mezarların Kasım Ağa ve bazen söylendiği gibi karısının kabirleri olduğunu isabata yarayacak hiçbir dayanak yoktur¹⁴⁰. Esası Bizans devrine kadar inen bir yapı olan Kasım Ağa mescidi İstanbul'un değerli ve korunması gereklili eski eserlerinden biri idi. Bilhassa bir eski kalıntıının bir Türk mescidi şeklinde XV. yüzyılda biçimlendirilmesi bakımından özel bir değeri vardı. Bugün çevresini saran evler ve içine giren gecekondu tarafından kemirilerek yok edilen bu eserin hiç değilse son izlerinin kurtarılmasını temenni ederiz.

139 *İstanbul Fethi Derneği'nin faaliyet ve mesaisi* (broşür), İstanbul (tz.), s. 16: «Sekban Başı Kasım Ağa kabri, yeni kitabı bekz».

140 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri mimarisı*, 1953, s. 49, no. 369 da Kasım Ağa'nın ve zevcesinin burada mezarlari olduğunu yazmaktadır. Aynı eserin genişletilmiş yeni baskısında (1973) bu not çıkarılmıştır.